

PAVETINA SE OBAVIJA

I

U februaru hiljadu devetsto dvadeset i druge su me moji opremili i ispratili u Karlovac. Bila je velika zima, padao je gusti snijeg i *konji* Milica Jurasa *su* jedva dovukli do Karlovca saonice natovarene bukovim drvetom i mojim stvarima. Karlovačke ulice, i inače tijesne, bile su zatrpane debelom snježinom i naše saonice su se teškom mukom probile do Pekarske ulice, gdje mi je u jednoj od onih starinskih kuća s visokim strmim krovovima - tipičnim za Karlovac — moja sestra pronašla privremeni stan. Karlovac mi se te noći pričinio divnim gradom; snijeg je pokrio njegove ulice i prikovao stanovnike uz peći; na ulicama, pod električnim svjetiljkama vladali su čistoća i mir.

Ali, ti prvi utisci neće dugo potrajati. Već sutradan udari južni vjetar i goleme mase snijega pretvoriše se u onu odvratnu materiju čije agregatno stanje ne možeš nikako odrediti — ni snijeg, ni voda, ni blato - a zrak se ispuni smradom, baš kao da su se sve nužničke jame svijeta otvorile upravo tu. Ljudi su gacali po bljuzgavici, a fakini su se derali bacajući grude mokrog snijega po prolaznicima.

Eto me i u gimnaziji u Rakovcu. Nije još stiglo vrijeme ni za ispite (zimski semestar morao sam polagati zbog zakašnjelog upisa) ni za upis u ljetni semestar, ali me sestra dovela poranije, ne bih li se malo priviknuo na novu sredinu, na taj stroj u koji ću za koji dan biti nepovratno ubačen. Eh, kad bi gimnazijske zgradurine mogle da budu barem svijetle i zračne! Čim sam stupio u hodnik rakovačke gimnazije odmah me zapahnu njezin osobeni vonj. Vonj soli! Kao da sam u rudniku soli. Potom je zazvonilo, te se iz mnogobrojnih razreda izli bujica đaka rušeći sve pred sobom. Umalo nas ne satrše, sestru i mene, pa smo se morali šćubiti uza zid. Sestra me predstavi razrednom starješini i ode, a razrednik profesor Ivan Bujanović me ljubazno uvede u razred prvi be. Ali Bujanovićeve ljubaznost mi slabo pomože, jer i on ode, a ja ostadoh u razredu okružen sa šezdeset derana koji izvrtiše vratove i oči buljeći u mene — došljaka kao u kakvo čudo. Redali su se sat za satom, profesori su predavali i ispitivali i ja nisam ni pokušavao da shvatim bilo što od onoga što se govorilo, samo sam čekao da se

taj prvi dan što prije završi. Pa ipak, u cijeloj toj košnici napasnih stršljenova osjetih prijazne i utješne poglede trojice dječaka: braće Vojislava i Bogdana Uzelca i Augusta Subata. Pomolila je glavu nada: možda će se nekako i opstati u ovome zlu.

Nekako u te prve karlovačke doživljaje spada i moje prvo viđenje filma. Jedne večeri, sestra Mileva i sestrična Dara Miljević (takođe učiteljica, ustaše su je zaklali u glinskoj crkvi 1941. godine) povedoše me u kino »Edison«. Veličanstveni »Edison«, predvorje u bljesku električnog svjetla, čokolada, bomboni, gužva, polumračna dvorana ispunjena zvucima glasovira. Kad su počele da lete slike ja sam samo blenuo, ne shvatajući ništa, sve do jednog jezivog trenutka: u mračnoj ulici pojavi se konjanik. Ne bi to bilo ništa, ne bojim se ja ni konja ni konjanika, jer Nikolica Bratić me od malih nogu naučio da jašim najbješnjim galopom. Ali kakav je ovo konjanik? Sav je u crnini, a nema glave. Na mjestu gdje čovjeku treba da se uzdiže glava sve je poravnato, i na toj crnoj plohi ucrtan je bijeli krst. Vrisnuo sam, ali to nije bilo na čuđenje publike, jer je u dvorani još bilo čeljadi koja je vriskala. Potom naiđe slika: u sobici kraj prozora sjedi djevojka (mislim da se zvala Alica) i plete, kad ispod prozora, iz mraka, pojavi se opet onaj bijeli krst. Djevojka je, dakako nijemo, vrisnula a sa njom i ja — glasno. Sad više nisam mogao da gledam tu strašnu predstavu, već bih zaklopio rukama oči i čekao da mi sestre šapnu: »Prošao je, možeš opet gledati«. Bio je to »Jahač bez glave«, film u »pet grandioznih epoha« sa glumcem Harry Pielom, film strave i užasa kojeg po mome sudu i sjećanju nije nadmašio ni sam velemaistor Hitchcock. Sve u svemu, moje sestre, inače odlični pedagozi, zaista nisu mogle da odaberu nepogodniji film da bi me uvele u carstvo filmske umjetnosti!

Došlo je vrijeme da polažem ispite za prijelaz u drugi semestar. Nije to lako nijednom privatisti. Svaki privatista je u nečem prikraćen. Ako ništa drugo, onda u poznavanju profesora. Redovni đaci su barem u tome napredniji; oni znaju sve trikove pomoću kojih treba doskočiti profesorskim ćudima i zaista bizarnim prohtjevima. Ko će, na grimjer, učeći privatno iz same knjige, znati da profesoru povijesti, starom Mani Sumonji, na njegovo pitanje: »Sto su to obelisci?« treba odgovoriti definicijom isklesanom na dlaku: »Obelisci su visoki, vitki, monolitni stubovi« i da pri izgovaranju tih atributa treba pomalo i zapijevati, baš kao što i Mane to čini kad predaje? Ili, da se na pitanje profesora Soštarića, zvanog Svraka: »Sto je to fosfor?« mora odgovoriti: »Svjetluca u mraku, smrdi po češnjaku«. Ili, da doktoru filozofije Davidu Kovačeviću, sveznadaru, valja povlađivati i laskati kad god ga spopadnu nastupi samohvalisanja. Privatista nema ni pojma o tim zamkama, on ne sakuplja pamet profesora — ispitivača, on buba iz tuđe knjige, uči tuđu pamet (uz malu pomoć svoje). Uostalom, takvo polaganje ispita — gatanje nije nipošto bilo neko izuzetno svojstvo karlovačke gimnazije. Sve su takve bile i jesu.

Ispite sam polagao u profesorskoj zbornici. Čini mi se da je ta prostorija djelovala na mene umirujuće. Naime, kad onako uzgred, vidjeh ta božanska bića od profesora, kako ulaze i izlaze bučno, kako treskaju o sto razrednim imenikom, kako dobacuju jedan drugome svašta, meni tad bi lakše.

Iako privatista, ispolagao sam sve predmete dobro, nekoje čak i blistavo, izuzev jednoga - matematike. Matematiko, kobi moja! U osnovnoj školi nisam imao nikakvih tegoba s računicom. A sad, kad sam sjeo pred profesora Milu Borovca, odjedanput se mozak ukoči i na svako njegovo pitanje ja sam odgovarao bezvezno: »Molim, ja to nisam učio«. Profesor Borovac je strpljivo ispitivao, grickajući posuvraćeni čuperak svoje bujne brade, sve u očekivanju neće li nabasati na barem koji zadovoljavajući odgovor. Uzalud. Poklonio mi je prolaznu ocjenu, kao što će mi, manje-više, poklanjati i ubuduće, punih pet godina.

Pošto su ispiti bili položeni i svi dokumenti priloženi, postao sam redovan učenik prvoga be razreda Državne realne gimnazije Karlovačke. Niko nam onda nije kazao da zamac te škole postoji još od 1765. godine kad su u Karlovac došli fratri pijaristi i osnovali Comissio piarum scholarum Carolostadiensium; da je ta zgrada, što sad smrdi na so, sazidana 1863. godine kao K. u. K. Oberrealschule zu Rakowatz i da su u njezinim klupama sjedili i takvi velikani kao što je Nikola Tesla i takvi polit-gorogani kao što su Stipica Radić, Ante Radić, Svetozar Pribičević i drugi i drugi. Da smo to onda znali, možda bi se u nekome od nas raspirila ambicija da krene njihovim tragom i postane slavan.

Čitava prva godina mog školovanja u Karlovcu protekla je u osjećanju teške osamljenosti i nostalgije za rodnom kućom. Uzrok tome nije ležao samo u činjenici da je Karlovac bio zaista nov i »stranjski« svijet za mene, pa ni u mojoj neprilagodljivosti i nepripremljenosti za novi način života. Čini mi se da je i Karlovac, sam po sebi, bio surov i odbojan prema došljacima iz sela. Karlovac i moje selo bili su dva različita svijeta. Već prvi doček je bio neprijazan. Ono južno vrijeme što je prodrlo u tijesne ulice i raskaljalo snijeg, pa usoljena gimnazijska zgrada, ispitivanja, neuspjesi. Ali, najviše me odbijala od tog grada njegova fakinaža. Karlovac je imao odlično uvježbane timove fakina. Nisam podnosio njihov brutalan slang, njihovo bučno i nametljivo ponašanje na ulicama, guranje i psovanje mirnih prolaznika. Ideš tako promenadom sam samcat. Nikoga ne gledaš, nikog ne diraš, kad, odjedanput jurnu na tebe dva, tri, pet fakina: »Kaj se rivaš, kaj se nameravaš?« Potom te opkole i stanu gurati ramenima i muvati pod rebra. Kad uspiješ da im pobjegneš iz šaka, čuješ prijetnje: »Vrag ti mater, drugi put bumo te fest naharili!« Mi, došljaci u gradu, bili smo izvrgnuti još i dodatnim pogrdama: »graničar, Vlah!« U početku nisam ni znao šta to znači. Jedanput, u Rakovačkoj ulici, privuče mi se uz rame jedan odrpanac mojih godina i prodre se u moje uvo: »fašist« i potom nagne u bijeg. Ja sam gledao za njim začuđen, jer do tada nisam nikad čuo za tu riječ! U gimnaziji isto ponašanje.

Čudno je to sve skupa. Meni su već onda bile uočljive socijalne razlike među nama, đacima. Djeca iz najvišeg gospodskog sloja, djeca karlovačkih bankara, veletrgovaca i advokata bila su besprijeckorno odjevena, mirisala su na mlijeko i parfem, čitala su ilustrovane revije na njemačkom jeziku i za vrijeme odmora jela kajzerice i hrenovke. Međutim sa te strane ja nisam nikad doživljavao ni grubosti ni uvrede! Svi ostali bili su djeca karlovačkih sitnih trgovaca (kramara), obrtnika, gostioničara, malih činovnika i seljaka iz okolice. Oni su sačinjavali društveni sloj koji je proizvodio fakinažu. Oni, u stvari sirotinja, (mirisali su na jeftini čaj i na pišalinu) bili su ti glupavi i nasrtljivi siledžije. Ironija je još veća kad znam da su

djeca Srba, čij roditelji su došli tek jučer iz graničarskih sela u grad, vikala nama Srbima došljacima posprdno: »Graničar!«, a djeca Hrvata su hrvatskoj djeci iz Mekušja i Kamanja: »Zatucani muž!«

I tako me Karlovac, u prvo vrijeme, nagnao u moj unutarnji svijet. Mir sa spoljašnjim svijetom! Ni traga pobune protiv njega, ali ni povoda za njim. Taj spoljašnji svijet mi je bio previše strašan i moćan da bih se usudio u borbu protiv njega, ali i dovoljno odvratno da bih ga oponašao, da bih šta preuzimao od njega. Možda su ti početni doživljaji odvratnosti naspram jednog bestijalnog i plitkoumnog ponašanja na karlovačkim ulicama učinili da ni kasnije, ni u mojim studentskim danima, nisam imao razumijevanja za lumpenstvo, razularenost i siledžijstvo. Ako su nasilje i strah osnovni oblici čovjekovog bitisanja, i, ako je njemu iole dato da bira između dva zla, ja sam se »odlučio« za strah.

Mir sa spoljašnjim svijetom, ali ne i pomirenje s njim.

Biti dobar đak, postalo mi je jedini način borbe za opstanak. U slobodnim časovima sam tumarao gradom bez ikakva cilja, od izloga do izloga, a sa kupskog mosta posmatrao ribe i korabe¹. Sa visoke obale Korane zurio sam prema istoku gdje su se nazirali brežuljci moga kraja. Kroz prozrak proljeća ti brežuljci postaju sasvim vidni, kao da su blizu, a bili su daleko. Čudan je bio ondašnji život, čudne norme po kojima se život ravnao. Danas se pitam: zar je zaista bilo sve onako kao što je bilo? Zar moji roditelji, koji su me toliko voljeli, zaista nisu ni jedanput došli da me vide u Karlovcu, a znam da danas roditelji regruta zapucaju sa Korduna čak u Strumicu? Zar je moguće da, osim velikih ferija o Uskrsu i Božiću, nisam ni jedanputa skoknuo da Sjeničaka, kad znam da danas daci putuju željeznicom i autobusom svakog dana u Karlovac? To rastojanje od ciglih 25 kilometara izgledalo mi je onda nesavladivim. Navike ondašnje nisu bile kao što su danas.

Petak, sajmeni dan u Karlovcu, bio je dan mojih velikih nada. Tad se slegne u grad sav Kordun, Lika i Pokuplje. Tu su Vojničarci i Slunjani, brkati rmpalije i bojdžije, tutnje im kola ulicama, a pod kolima čili konji u stalnom kasu, pod teškim komotovima, zvonima i praporcima. Tu su Ličani s kolima punim glinenih lonaca. Došli da trguju. Razmjena dobara teče po naturalnom principu: »Napuni, br'te, lonac žitom. Lonac tebi, žito meni«. Rakovačkom ulicom prolaze kola i u njima somče od svega stotinu i pet kila: glava mu je na rudi, a rep se vuče na drugom kraju po prašini. Tu su i »Turci« čak od Cazina i Bihaća, ti strašni »Turci« orlovskog pogleda, s dugačkim, rijetkim bradama i turbanima oko glave, a sjede na rudi podvijenih nogu. Tu su i vragolasti Cigani, koji uspijevaju da na gradskim ulicama preobrazu kljusad u prave vile. Drži Cigo kljusinu za ular, ali nakratko, tik ispod brade »da se ne bi otela od silne pomame«, zubi mu bjelasaju na sve strane kao da želi kazati u stilu Zmaj Jovinom: »Gledaš, je li, konja moga, gospodaru stari...« I zaista će se naći takav »gospodar« (jer lakovjernosti ljudskoj nema kraja) koji će se polakomiti na jeftinu vilu i kupiti crkotinu pred smrt. Tu su i ljudi iz Pokuplja sa teškim, trbušastim konjima. A oni što gone teoce, svinje i guske mora da su moji Buvaći, Zujani ili Sklobani. Po pločnicima sjede slijepci i bogalji: »Darujte siromahu, bog vam dao«. Sva ta ordija, da bi stigla do sajmišta,

¹ Drveni brodovi na Kupi

mora proći kroz grad, pa u njegovim ulicama više nema mjesta ni za kakav drugi zvuk osim za blejanje, mukanje i dozivanje. Tu se motaju kupci i pretršci, pljušte beskrajna pogađanja dlanom o dlan, izvikuju se hvalisanja i kuđenja, tu podilaze mešetari i zbunjuju već i onako zbunjenog seljaka, tu se zbivaju trostruke prevare, piju likova², i, ria kraju dana, jedni ostaju s gomilom novca, a drugi s golom kožom. Trgovcima, birtašima i obrtnicima svitao je rumeni, a ne crni "petak. Duž promenade i stare krame nanizali se štandovi opančara, krojača, kožara, krznara, remenara, rešetara, kovača, lončara i pekara, tu vise opanci i cokule u grozdovima, a čitava brda odjeće od tustina i cajga pritiskuju pultove, na tepsijama se prčvari mesište, a Dalmatinci - »rođaci« njišu na trbusima svoje dućane, krcate drangulijama i čovjek, naivan u trgovačkim stvarima, morao je da se upita: pa ko to sve može da pokupuje, podere i pojede.

I sad, kroz taj metež probijam se i ja.

Petak je dan mojih očekivanja neću li pronaći nekog poznatog, iz mog kraja. Zagledam, privirujem, svi likovi su mi kao poznati, jezik je isti, uzvici i psovke su dobro znani, pa ipak, nikako da se namjerim na nekog Bratića, Katića ili Masleka. I kad ugledam nekog, ko je zaista taj, on me ne pozna! Nema vremena da me prepozna, jer on, izvrćenog vrata i uznezverenih očiju, zazjava nekud u visine dvokatnica tražeći firmu dućana ili advokata, a drugi, već pripit, tumara ulicama pognute glave i njemu su svi ljudi, koji nose gradsko odijelo, sasvim isti i njemu uopšte nije do toga da se prisjeća nekakvog djeteta koje je otišlo u škole. Jedino su babe prisebne. Prepoznavši me koja, vadi iz njedara jaje, mokro od znoja: »Na, uzmi, janje moje, volim što sam te vidjela nego ko bi mi dao cijeli Karlovac.«

Pred veče na ulicama ostaje samo balega, slama i druga nečist, ili mrtvac rasporena trbuha pred Brincovom pilanom i ja, probivši se nekako između nogu mnoštva, vidim žuto mrtvačevo lice i na trbuhu nešto kao vijuge droba, ne, nije to drob, nego vijuga svijeće-voštanice.

* * *

Početak moga okretanja ka vanjskom svijetu pada u dane moje najcrnje osamljenosti. Još u prvom razredu, u onoj gužvi za vrijeme jednog odmora, priđe mi krupna đaćina, očevidno iz nekoga od najviših razreda, pa mi blago spusti ruku na rame i povede me u šetnju hodnikom. Bio je to Vuk Slijepčević, parnjak i drug moga starijeg brata Svetozara. Kako je moj brat, baš u to vrijeme kad sam ja stigao u Karlovac, pošao da pohađa jednu drugu školu, to se je sad Vuk, saznavši da sam u gimnaziji posve osamljen, smatrao obaveznim da se malo poštara za mene. Vuk je bio veliki drugar. Onako golem, a lica vječito razvučenog u širok osmijeh i žmirkavih, toplih očiju, Vuk je bio moj prvi učitelj i savjetnik kako bi trebalo da se ponašam u životu.

Dosta stiskivanja uza zid, dosta straha pred tom mafijom!

²Piće povodom kupoprodaje, kao za sreću.

Vuk me je, najprije, teorijski podučavao svojim tepajućim riječima, a one su mi padale kao melem: »Ma fto se ti njih bojiš? Fve su to kukavice. Hodi ti flobodno hodnikom! Famo napni dobro mifice. I u koljenima čvrsto. Koljena su ti najvažnija. Laktove u stranu, a pesnica nek ti je fpremna da je usadis u slabinu fakina«.

Vukašina Slijepčevića ću sreći još na beogradskoj medicini, on apsolvent, a ja brucoš. Postao je doktor, odličan ljekar, ostao vječiti sanjar i boem. Umro je od raka četrdesetih godina.

Počeo sam se sad okretati i prema tom negostoljubivom Karlovcu. Kad ćovjek stekne prvo čvršće uporište u samom sebi, onda mu se počne mijenjati i predstava o vanjskom svijetu. Istina je karlovačke ulice i dvorišta su i dalje zaudarala i, poslije dugih kiša, moralo se i dalje strugati blato sa ulica i izvoziti nekud izvan grada, ali su moje nozdrve počele osjećati i druge mirise: kad početkom školske godine uniđeš u Rajhovu ili Saganovu knjižaru, stani najprije, pa se nauživaj mirisa novih knjiga, kad prođeš pokraj Jandatove slastičarne ili Minisdorferove pekarnice, stani pa uživaj (samo da je još i novaca), a s proljeća će Korana zamirisati ribom i travama, baš kao da sam stao iznad benta moje Utinjice, moje igračke. A moj olfaktorni živac upit će miris Minisdorferovog peciva za sva vremena. Proći će i decenije, a taj miris će se pojavljivati u ulozu rafiniranog sredstva za mučenje: u francuskim logorima, poslije španskog rata, kada smo živjeli na čorbi od garbansosa i od 200 grama hljeba, meni se u snu prividala Minisdorferova pekara u Rakovačkoj ulici. Stojim ja u njoj i čekam na red, a miris kifla me opija, uživam u toj slasti i velim sebi: nije ovo više san koji me je već toliko puta prevario u logoru, sad smo izvan žice, u slobodi smo, sada sam stvarno u pekari i sada ću doista da srsnem reš-zemičku. Dođavola.

I zvući Karlovca, osebujni i postojani u ono doba, traju mi i danas, mada ih više nema. Traju i dovlače sobom breme svakojakih uspomena. Brincova pilana koja je stajala na mjestu današnjih stambenih kuća u Ulici JNA, godinama je cijukala svojim cirkularima i pilama, uz povike radnika: hooo-u, hooo-u. Sta je tu klada srezano, kolika brda pilovine podsjećahu na pokolj šuma! Gorski Kotar i Kapela pamtit će još dugo Brincove nezasite gatere. Teški mitraljez štekće na šištandu³, vježbaju vojnici gađanje, a štektanje se miješa sa tutnjavom vlakova i šumom Koranskog slapa. Svi ti zvući imali su onda i ustaljeno vrijeme. Imali su i širok raspon, jer nije bilo toliko naselja da ih presretne i priguši. Pred večer, u tačno isti sat, godinu za godinom, odjeknuće na samostanskom tornju zvono, najprije krupno, a onda ono sitno. Kad padne mrak vojnička truba će odsvirati povečerje. A u šest sati ujutro koračaju na egzercir ćete soldačije. Kad stignu do ugla Samostanske i Rakovačke ulice, čuje se komanda: »Desno krilo napred!«, jer, zaboga, da nije te komande, ćete bi produžile u pravcu kako su pošle, te bi sljepački udarile čelom i nezadrživo provalile u drogeriju »Laokon«. Na sreću mučenika Laokona, ćete savijaju desnim krilom ulijevo. Potom komanda: »Pravo!« i vojska udara iz sve snage lijevom nogom, tup, trap, u znak da je shvatila i izvršila naređenje kako valja. A kad se u podne vraćaju istim ulicama, opet se čuje: »Levo krilo napred! ... Pravo!« Opet tup, trap, sad na sreću

³ streljište

Gombačeve mesnice. Marširaju čete dan za danom, u jutro i u podne, naprijed su čelnici što tvrdo i složno gaze, a na začelju se kao gusani ljuljaju imbecilni gušavci, u jugoslovenskoj vojsci narečeni »škartovi«, oslobođeni od svih pravila službe, pa tako i od odredbe o paradnom koraku. Zalud im trubač svira.

Ka prošlosti Karlovca okrenuo sam se pokasno. Predugo me je gušio zadah ulica i trulih stubišta da bih mogao osjetit »dah istorije«. Kad bi nastavnici istorije znali za tužnu prazninu u duši djeteta-došljaka, za ono osjećanje otuđenosti od grada koji treba da mu bude utočište, možda bi mogli da mu, već od prvih časova, dobace hvataljke, otkrivajući mu u tome gradu trajnije i ljepše vrijednosti. Ne velim, lijepo je bilo slušati o mladom Aleksandru koji je ukrotio bijesnog pariipa Bukefala, o Vilimu Telu koji strijelom nišani u jabuku postavljenu na tjemenu njegovog sina. Uzbudio sam se do suza kad čuh za pobjedu Grka nad perzijskim silnicima; mi, kao da smo poslije dvije i po hiljade godina još usred atenskog trga, kao da vidimo svojim očima kako maratonski glasnik - trkač stiže i pada u nesvijest. Ali, šta je ovo, tu preda mnom? Zar samo crni, smradni kanali što teku šančevima tvrđave, zar samo brda blata i prijetnje: »Bum te naharill«

Mita Grujić, direktor preparandije i gospođa Jelena, kod kojih sam stanovao, rado su izvodili u šetnju svog sina Nikolu i mene. Za proljetnih sutona napravili bismo krug oko grada, sve kroz drvored starih kestenova. Nas dvojica morali smo mirno hodati, ni dalje ni bliže od deset koraka ispred Nikinih roditelja; bila nam je ta šetnja očajno dosadna, a osim toga mene je morila nostalgija za bregovima koji su daleko na istoku izranjali iz koranske ravnice. Nisam tada imao nikakva pojma o tome da krug kojim smo šetali oko grada zapravo nije nikakav krug nego idealno pravilna šestokraka zvijezda — vanjski bedem karlovačke tvrđave. Niko mi tada nije pričao o postanku Karlovca: da ga je započeo graditelj Matija Gambon još 1579. godine po odluci nadvojvode Karla Štajerskog. Da, Karlo i Gambon su zacrtavali, to se zna, ali ništa ne znamo o sudbini desetine hiljada kmetova i robijaša koji su gacali i kopali blatštima između Kupe i Korane, dok nisu podigli tvrđavske bedeme i bastione. Mi smo u rana proljeća skakali po ostacima tih bedema, igrali se rata, a građani su se tu sunčali poslije dugih zima u vlažnim stanovima, ali ništa o najezdama Turaka i o strašnoj kugi od 1691. godine i spomeniku podignutom njoj za umiljenje. Nisam ništa znao o Dragojli Jarnevićevoj, »Ilirkinji iz Karlovca«, kako se potpisala na crkvenom zidu u Schlossbergu kod Graza, potonjoj pjesnikinji, ništa o Vjekoslavu Karasu, slikaru.

Kad je trebalo da pođem u drugi razred gimnazije umro je otac. Kako je brzo napredovala njegova bolest. Tek početkom ljeta je počeo da malaksava i priliježe krevetu. Kad je pošao na pregled u kliniku bilo je već kasno. Rak.

Bez predaha i oporavka, poslije očeve sahrane nastavio sam sa školom. Našli su mi stan kod gospode Vile i Matije Jakšića, industrijalca u Zagrebačkoj ulici, u kući sa drvenim i već trulim stubištem. To stubište mi je, par godina kasnije, dolazilo u pamet kad sam čitao »Zločin i kaznu«. Zamišljao sam kako je Rodion Raskolnikov morao da se penje baš takvim stubištem, onda kada je prezao bi li ubio sjekirrom babu Aljonu Ivanovnu, lihvaru, i njezinu sestru Lizavetu. I ubio ih je. Baš u predsoblju u kome sam ja spremao svoje lekcije.

Cijele hiljadudevetsto dvadeset druge i treće godine odjekivale su Karlovcem noćne pucnjave i jurnjave ulicama. Bili su to obračuni između pripadnika Orjune (režimska šovinistička i unitaristička organizacija, stvorena po uzoru na talijanske fašiste) i blokaša, pripadnika hrvatskog nacionalnog bloka. Čini mi se da je to bio moj prvi susret sa politikom, ako ne već onda kad mi je onaj deran doviknuo na ulici da sam »fašist«. Potom sam bio svjedok stalne zategnutosti i nadmetanja između Jugoslavenskog i Hrvatskog Sokola. Ja sam pripadao Jugoslavenskom. Predvodio nas je gimnastičar Branko Blašković, dok je Hrvatski Sokol predvodio Vladimir Bogović. Svake godine su održavani sokolski sletovi, na koje su dolazili sokoli — vježbači čak iz Slovenije. Na jednom od njih je 1924. godine nastupio i Leo Stukelj, tada već prvak u gimnastici. Nisam tada bio kadar da uđem u cjelokupni kompleks ideologije i politike Jugoslavenskog Sokola, ali ono što sam shvatao odgovaralo je mojim unutarnjim potrebama: drugarstvo i »zdrav duh u zdravom tijelu«; među nama je vladalo mišljenje da je Jugoslavenski Soko bio više tolerantan i manje političan, dok se o Hrvatskim Sokolima mislilo da su politički zagriženi; bili su u manjini, valjda i zato što, kao politička organizacija, nisu dobivali pomoć od vlasti. Većina je uz vlast.

Sjećam se i velikih napetosti za vrijeme parlamentarnih izbora. Među »radičevcima«, »samostalcima« i ostalim opozicionim krugovima se govorilo kako su Pašićevi radikali, budući da su bili na vlasti, presipavali glasačke kuglice iz opozicionih kutija u svoje. To su bila moja prva saznanja o polit-maherstvu.

Sjećam se i dolaska Stjepana Radića na zbor u Karlovac. Gledam kao danas povorku koja kulja od Banije prema gradu. Dan je bio kišan i ulice su bile ispunjene blatom žitkim kao škrob. Stipica je sjedio u automobilu i onim svojim žmirkavim očima otpozdravljao lijevo i desno. Povorka seljaka i građana, da bi se spasla od blata, držala se pločnika. Uto, baš kad su ušli u Zagrebačku ulicu, začu se povik:

- Ljudi, nije pravo da se naš predsjednik vozi po blatu, a da mi hodamo po pločniku.. Svi na cestu! Na to se svjetina sruči sa trotoara u blato, iza predsjednikovog automobila, kličući mu: »Živio, živio!«

Kasnije sam slušao kako su istog dana neki protivnici Radićevi skovali plan da se našale s njim. Stipica je stigao željeznicom na karlovački kolodvor. Veličanstven doček pristalica. Protivnici opremiše Micu Šantekovu, poznatu karlovačku maloumnicu, da i ona odigra ulogu u tome dočeku. Vezaše Mici široku trobojku preko prsiju, u ruke joj tutnuše buket cvijeća, pa je gurnuše ispred svih velikodostojnika pred vagon Radićev. Stipica, budući da je bio kratkovid, vidio je samo buket i trobojku, a ne i Micu, pa pođe ka Mici, spreman već da joj padne i u zagrljaj. U posljednjem trenutku organizatori dočeka spriječiše skandal.

Tih godina sam prvi put čuo za ime Lenjinovo. Novine su na naslovnim stranama krupnim slovima objavile svijetu: »Umro je Lenjin«.

U četvrtom razredu gimnazije stanovao sam u Samostanskoj ulici u porodici Turića. Bila je to vrlo otmjena porodica u kojoj se govorilo pretežno njemački, jer gospodin Tunć je bio austrijski pukovnik i o njemu se govorilo da je 1914.

godine po Srbiji činio svašta. Tada, 1924. godine, stigao je do umora od zadobijenih rana (*ne znam* da li od »Tesle« *na* Drini, ili na Gučevu, ili na Suvoboru). U prostranoj sobi su stanovali još dvojica mladića, daći trgovačke akademije, Delko Bogdanić i Nikola Banić. Mi smo se dobro slagali, mladići su bili vrlo ljubazni prema meni, mada je Bogdanić znao, kao u šali, dobaciti: »Vas Srbe treba otjerati u Srbiju, pa će u Hrvatskoj biti mir i red«. Nisam se ja na to obazirao jer, kako rekoh, Bogdanić je inače bio vrlo simpatičan i pažljiv. Bogdanić je znao da iznenada nestane iz stana i da izbiva i po nedelju i više dana. Kad bi se vratio, onda bi njih dvojica dugo šaputali u svom ćošku. Mogao sam da razaberem samo po neku riječ: »Gospić... Velebit«. Banić je bio sasvim glasan. Referirao je Bogdaniću što se za to vrijeme dogodilo u Karlovcu: između ostalog, kako su »naši«, tj. Vladimir Bogović i družina, istukli u Gradskoj kavani jednog oficira i bacili ga glavačke u klozetsku solju. Bogdanić je taj izvještaj pratio sa strasnim likovanjem; njegovo, inače veoma lijepo lice sa tamnim žmirkavim očima zasjalo bi žarom fanatika. Uskoro sam došao do saznanja da se ti ljudi nazivaju frankovcima, a meni simpatični Delko Bogdanić postat će čuveni ustaški komandant, zapovjednik bojne u Gospiću i poginut će kao »križar« na Velebitu tek godinu dana poslije rata.

II

Tek što sam se nekako svikao na Karlovac, materijalne neprilike u porodici odlučise da u šestom razredu nastavim školovanje u gimnaziji sremskokarlovačkoj.

Od 1728. godine, kada je mitropolit Mojsije Petrović osnovao slaveno-latinsku školu, Seminarijum i internat za siromašne đake, Sremski Karlovci postadoše utočište đачke sirotinje, pretežno sveštениčkog i seljačkog porijekla, ne samo iz Vojvodine nego čak iz Like, Dalmacije i Slavonije.

Lukavštini mlade građanske klase treba zahvaliti što je iz te malešne i skućene škole nastala kasnije prava gimnazija. Hiljadu sedamsto devedeset i prve godine karlovački mitropolit Stefan Stratimirović daje ideju, a Dimitrije Anastasijević-Sabov, abadžija, kapamadžija, bankar, lihvar, ugledni, bogobojazni i narodoljubiteljni građanin, birger karlovački - daje pare! Ravnih dvadeset hiljada forinti, dok svi ostali građani karlovački stigoše jedva do ramena Sabovu: skupili su sedamnaest hiljada. I tako »Gymnasium Carlovitiense inauguratum est 14. Augusti 1791.«

Istini za volju moramo priznati da je dobrotvornošću Stratimirovića i Sabova bio povučen značajan potez u smišljenoj i dalekovidnoj strategiji crkve i građanske klase kako bi udruženim, iako međusobno u mnogo čemu oprečnim, snagama učvrstili svoju vladavinu, vlast »mirsku i duhovnu« nad narodom. Jer, dovući »dobre i talentovane glave sa svih strana« (tako se nekad govorilo o karlovačkim đacima) školuj ih i abriktuj »u duhu« i - eto ti duhovne vlasti nad pukom. A kad je duh puka usmjeren kako valja, šta ti treba više za mirsku vlast?

Dakle, za trpezu Stratimirovićeva Blagodjejanija, od 1910. godine nazvanog Stefaneum, po njegovu imenu, sjedoh i ja septembra mjeseca hiljadu devetsto

dvadeset i šeste godine. I danas mislim da se nigdje na svijetu nije jelo tako sladak pasulj, ni tako ukusne pogačice od sala kako to bijaše u Stefaneumu.

Internat Stefaneum održavao je već imenom davnašnje klasicističke ambicije Sremskih Karlovaca i njegove gimnazije napose. I arhitektura mu je bila takva: stroga, s umjereno dekorativnim elementima. Takva su uostalom i druga javna zdanja u Karlovcima. Jedino su gimnazija i bogoslovija bile građene u pseudevizantijskom stilu. Zgrada Stefaneuma se sastojala iz suterena, prizemlja i sprata i u njoj je vladarski samouvjeren i gordo stolovao Gligorije-Gliša Mikić -upravitelj. U čitavoj njegovoj pojavi prevladavala je mrka boja: mrka put, ogromne, iskolačene oči s mrkim podočnjacima, mrka, tek prosijeda brada i mrka sveštenička mantija. U gimnaziji nam je predavao vjeronauku. Njegova predavanja mogla su u nama izazvati i negodovanje, ali nisu nikad bila dosadna. Iz njegovih usta sam prvi puta čuo za ime Karla Marxa. Ne sjećam se više kakvim je sve argumentima pobijao Marxa. Još više mu je smetao Darwin. S Darwinom je teško izlazio na kraj. Nervirao ga je do te mjere da je na kraju svoje »darwinike« morao da uzvikne: »Uostalom ko hoće da majmuna prizna za svog praroditelja, neka mu bude. Ja to neću!« A mi smo u isto vrijeme slušali i predavanja Sime Grozdanića, biologa, ubijedenog darviniste i materijaliste! Gliša je dosizao svoj najviši domet za vrijeme jutarnjih egzorti, nedjeljom, pred polazak na liturgiju u sabornu crkvu. Tad bi se u svečanoj sali gimnazije okupili svi razredi, i Gliša je, držeći nam moralne propovijedi, padao u retorski zanos, šibajući po našim mladičkim grijesima poput Savonarole. Priznajem da su njegove riječi i bjelasanje ogromnih očiju, utonulih u ponor mračnih vjeđa, djelovali i na mene magično, tako da sam na kraju Glišine »egzorte« osjećao pravu sladostrast od ništavila koje nam je dočarao i od pokajništva kojim je od tada trebalo da krenemo. Ali, ne zadugo. Jer, tek što bismo unišli u crkvu, odmah te spopadnu griješne misli. Naime, naši dušobrižnici, sa samim Glišom na čelu, nisu mogli izmisliti ništa pametnije nego da nas u crkvi postave tako da su naše kolegince stajale malo ispred nas, ulijevo, dijagonalno, pa smo mi usred najsvetčanijeg trenutka liturgije, baš kad se pronosi »tijelo Hristovo«, mogli do mile volje da piljimo u djevojačke noge s potajnim ushićenjem koje inače glasno izgovara i kraljević Hamlet Ofeliji, u trećem činu tragedije. I nešto mislim danas: možda je i taj, baš takav raspored stajanja u sabornoj crkvi sremskokarlovačkoj služio nekakvim višim, duhovnim ciljevima. Možda se htjelo da nas se i na taj način iskušava, muči i duhovno čelici? Možda je Gliša Mikić, kome sigurno nisu mogli da promaknu naši bludni pogledi, nalazio u tome nove povode za još žešće, satiruće govore na egzortama!? Možda je i on živio od naših grijeha kao, uostalom, toliki vlastodršci što izmišljaju grešnike i kad ih nema, samo da bi opravdali stegu i knutu.

U Stefaneumu sam uživao status pitomca na besplatnom boravku. Bilo nas je možda još petorica takvih. Svi ostali - oko pedeset ukupno - plaćali su za stanovanje i hranu. Do takve, za ono vreme izvanredne povlastice, dospio sam zahvaljujući dobrim ocjenama, socijalnom porijeklu (otac sveštenik, a rano sam ostao bez oca) i zalaganju Nikole Milića, paroha stipanskog, koji me, kao poočim, preporučio da budem primljen besplatno u internat. Sve to skupa je djelovalo da sam i u Sremskim Karlovcima, iako u tzv. kritičnom dobu svome,

nastojao i uspijevao da budem marljiv dak i da mi internatski red nije bio ni najmanje težak. Smatrao sam se obaveznim i prema porodici i prema starom popu Miliću i prema stefaneumskoj vlasti da ne dodem ni u kakav sukob sa tim redom.

Odmor smo provodili najviše u stefaneumskom parku. Rjeđe su davani slobodni izlazi u grad, U gimnaziju se išlo u poretku koji bijaše svim karlovačkim đacima propisan još stotinu i pedeset godina ranije, naime, ulicom je valjalo hodati u koloni »dva po dva i za nimiže i magister da hodjat«.

U moje doba latinski jezik se učio punih osam, a grčki šest godina. Reklo bi se da bi za osam godina učenja jednog jezika morao đak da ga nauči govoriti i pisati, kao što je to, barem tako kažu, nekada bilo. Mi smo bili jako daleko od takvog uspjeha. Šteta. Ne samo zbog utrošenog golemog vremena nego i zbog stvarnog gubitka jednog znanja koje je, i po mome današnjem shvatanju, neophodno čovjeku koji želi da se uputi u humanističke nauke i u filozofiju. Nastava iz latinskog i grčkog tekla je na prilično staromodan i dosadan način. Profesor Mićun Budisavljević, dobar poznavalac grčkog, bio je već odviše umoran, a i bolestan, da bi nas mogao oduševiti i ponijeti. Valjalo je nabiflati gramatička pravila, sentence i stihove iz Ilijade i Odiseje, iz Ovidija i Vergilija. Prevodili smo tekstove tako što smo, najprije, »izvadili« iz rječnika nepoznate riječi, a zatim sricali riječ po riječ, rečenicu po rečenicu. Naš »prijevod« beskrajno dugačke i složene latinske rečenice obično nije imao nikakva smisla, ali nam je za utjehu poslužio »prijevod« čuvenog Ferde Pažura budući da i taj bijaše lišen bilo kakvog smisla! Profesori su progonili Pažura, zbog njegovog groznog jezika, izricali su nam slabe ocjene čim bi otkrili »pažurovštinu«, ali neuništivi pažur je nastavljao da kruži od ruke do ruke, od generacije do generacije. U nastavi latinskog i grčkog nedostalo je literarnih i komparativno filoloških analiza, čime bi, možda, bio više probuđen interes đaka. Tek je mladi, ambiciozni i talentovani profesor Milan Grošelj, Slovenac, uspio da nam dočara ljepotu latinskog jezika. Ali prekasno. Došao nam je tek u osmom razredu, a osim toga imao je da savlada lukavi otpor nas đaka protiv novotarija koje je uvodio. Ni opšte prilike u školstvu nisu podogovale humanističkim tradicijama karlovačke gimnazije. Klasično-humanistički smjer je u odumiranju. »Praktični duh« osvajao je nastavne programe. Političke borbe, opšta napetost u društvu, zloduh karijerizma dovodili su do sve češćih promjena u nastavničkom kadru.

Pa ipak, karlovačka gimnazija uspjela je da, sve do tridesetih godina, sačuva karakter klasične gimnazije i ugled jedne od najboljih gimnazija u zemlji. Taj ugled je, dobrim dijelom, poticao i od same tradicije, od jednog mita koji se oko te škole pleo, od specifične školske i đачke patine kojom je Brankova poezija pokrila Karlovce, to ljupko mjestašće, šćućureno između Fruške Gore i Dunava.

Ne sjećam se da je u doba našeg školovanja bilo krupnijih đачkih izgređa. Događalo se, ipak, ponekad i ponešto što bi stizalo na dnevni red razrednog starješine, direktora gimnazije, ili upravitelja Stefaneuma i Konvikta, ili pred sud zavodske opštine: odlazilo se ilegalno na Doku, onu divnu poljanu iznad grada, gdje se igralo nogomet i gdje smo se divili slavnom centarforu Toši Tišmi (ilegalni plakati su objavljivali: »Danas igra Tišma«); neki Stefaneumci su se iskradali noću do dunavskih alasa radi riblje čorbe, ne zato što su bili gladni,

nego radi čistog »happeninga«, pa bi se u samu zoru vraćali u stefaneumski park i krvavih očiju buljili u knjigu i još dobili pohvalu od Gliše Mikića: »Podranili ste, deco moja vredna, neka, neka!« Bilo je i navraćanja u bircuze, bilo je i nekih o kojima se šušalo da navraćaju kod udovice, gospa Marike »bludodjejanija radi«, ali takva sobitija nisu nikad stizala pred direktorov stol, jer, zaboga, valjda se neće još i o tako užasnim stvarima javno raspravljati. Horribile dictu! A što vruća, junska, maturalna noć isprevrće i preore sve Karlovce, to je ozakonjeno već punih stotinu i pedeset godina, pa ni najčesnijim građanima ne preostaje ništa drugo nego da sa svojih prozora učestvuju u tome Velikom Bdeniju.

U šesti razred ušao sam smjerno kako i dolikuje novajliji i smjestio se nekako između »starih« đaka Dušana Popovića — »Kupusare«, Aleksandra Grčića, Josipa Hvoja, Jovana Jojkića, Joce Lilića, Andrije Benka, Vladimira Zite, Mite Pejakovića. U desnom, prednjem redu klupa sjedile su u dubokoj crnini gimnazijskih kecelja djevojke Emilija — Beba Đarmati, Kristina Popović i Milana Radosavljević. Zvali smo ih »Tri Gracije«, a bile su veoma tihe, skromne i neizazovne. Do mature stiglo nas je petnaestoro, a trojica su bili oslobođeni od obaveze da polažu usmeni dio maturalnog ispita: Josip Hvoj, Tošo Tišma i Dušan Popović.

Joza Hvoj, u današnje doba slavni konstruktor đerdapske hidrocentrale, bijaše notorni odlikaš. Taj plavokosi momak, dobroćudnog i kao mjesec nasmiješenog lica, bio je univerzalni talenat. Baš kao što ih je bivalo u doba Renesanse! On je toliko dobro vladao svim predmetima da niko, pa valjda ni Joza sam, nije mogao da predvidi kojoj nauci će se posle mature prikloniti. Jer, kao što je postao vrstan elektroinženjer, mogao je, isto tako, da se sa svojom latinštinom vine do najvišeg teološkog koncila, a jednako je mogao da pravi i velike filmove avanturističkog žanra. Ipak, naše lijepo književstvo će najviše zažaliti što u njegov klub nije unišao i Josip Hvoj. Joza je bio pripovjedač - putopisac, tipa Kiplinga, s tom razlikom što Joza, do našeg maturalnog putovanja, nije nikud makao iz svog Vrdnika i Karlovaca. A cijeli naš razred je znao da zija u Jozu dok bi, po ne znam koji put i uvijek u novim varijacijama, pripovijedao o svom »putovanju« u Tasmaniju! Zašto baš u Tasmaniju, zašto ne i na Aljasku, Franc Jozefovu zemlju ili pustinju Gobi?! To samo Joza zna. Slušamo mi tako o brodolomima i zrakoplovnim strmoglavima, o probijanju kroz džungle i, taman što ga crni tasmanski poglavica nije bacio u kazan u kome kuva voda za paprikaš — kad zazvoni zvonce. Početak je časa i Josip Hvoj stiže iz Tasmanije pred tablu da bi s lakoćom riješio i najteži matematički zadatak što može samo da ga smisli profesor Panta Miodragović.

Tošo Tišma, k.u.k. Likaner i potonji »Sremac« iz Slankamena, taj nerazdvojni drug moj u kasnijim lutanjima po našim planinama, rijekama i obalom mora, bio je u neku ruku antipod Jozi Hvoju. Toša je raspolagao neopisivom snagom da svoju maštu stegne smrskaoćom razuma i logike. Sve što je izvan zdrave pameti i životnog smisla nema opravdanja ni da postoji. Matematičar par excellence. Divno nam je pomogao u rješavanju maturalnog zadatka. Tošo je, riješio sva tri zadatka za tili čas i gurnuo ceduljicu da kruži po razredu. Svi smo se dobro počastili Tošinom ceduljicom, jedino je Andriju Benka zadesila nesreća. Naime, Tošo Tišma je ispisao na ceduljici samo tri faze u

rješavanju zadatka: početak, sredinu i krajnji rezultat, misleći da ćemo mi sami znati da izvedemo zadatak u cjelini. Dodao je još na kraju: »Sapienti satis«⁴. Svi mi smo, kako tako, uspostavili kontinuitet između Tošinih triju faza, jedino je Andrija prepisao ceduljicu tačno onako kako mu je bila doturena. Zli jezici su govorili da je napisao i ono Sapienti satis!? Pao je.

Između svib zala koja su me dodirnula ili mimoišla u životu, jedino matematika mi se i danas privida u snu. Sanjam tako kao da sam u svečanoj sali gimnazije sremskokarlovačke, ondje gdje se matura usmeno polaže, pa stojim ispod goleme crne table, a na tabli ispisano toliko matematičkih zadataka, krivulja, parabola, koordinata, sinusa i kosinusa, da to sve skupa liči na sliku umobolnika. Čujem i Pantin glas: »No, rešavaj!« A meni mozak stao, pa ne znam ni pročitati zadatke, samo se obazirem neće li od nekuda banuti Toša Tišma. Sav se preznojim od strave i srećan sam kad se probudim.

Došli su mi do ruke maturalni pismeni zadaci iz 1929. godine. Evo jednoga:

»Kako glase jednačine tangenata povučениh iz tačke $M(-3,1)$ na parabolу $v^2 + 6x$? Kolika je tetiva koja spaja dirališta i koliki kut zatvara ta tetiva s apscisnom osi?«

Kad bi me danas osudilo na smrtnu kaznu, uslovno, ako ne riješim ovaj zadatak, ja ne bih mogao da kažem ništa drugo nego: »Druže, krvniče, izvolite izvršiti svoju dužnost«.

Kad sam onomad, uz pomoć Bebe Đarmati, pronašao te naše maturalne zadatke pa ih poslao Toši da ih ponovo riješi, njemu je pošlo za rukom da nekako odgoneta samo dva, a za treći je pronašao duhovit izgovor koji glasi:

Davno sam dobio tvoje pismo i moram ti reći da sam sad naučio dve stvari.

1) Ponovno sam naučio da rešavam matematičke zadatke. Naravno uz pomoć formule koju sam morao potražiti.

2) Naučio sam kako ću najbolje nekoga zafrknuti. Treba mu podražiti taštinu. To si ti ovog puta uspeo, ali više nećeš, pa da pišeš još tri autobiografije.

Ovo drugo sam shvatio dok sam rešavao ove zadatke i tome treba da zahvališ da do rešenja trećeg zadatka nećeš doći. Bar ne preko mene. Dosta si me zeznuo sa dva zadatka, a za treći se obrati Andriji Benku. Možda on još ima svoju cedulju. Uostalom, sad imaš dva zadatka rešena i to ti je dovoljno da prođeš na maturi - mislim, i kad sanjaš, vrede ista pravila - dobićeš trojku, a to je dovoljno da opet upišeš medicinski fakultet. »Medico satis«. -

Tošin matematički genius ovaplotio se koji decenij kasnije tako snažno da je Toša postao jedan od naših eksperata za financije. Uspeo se do samog finansijskog Olimpa: bio je nezamenjivi i vječiti pomoćnik raznih ministara koji, kako je i red, nisu morali da se mnogo razumiju u finansijska pitanja. Međutim, ni taj Tošin genius nije bio kadar da sredi »deficite, debalanse, probijene plafone, stope« itd. Zato se povukao u teoriju gdje je obično lakše sređivati stvari. Postao je profesor finansijskih nauka na Novosadskom univerzitetu.

⁴ Pametnome dosta!

Treći neprikosnoveni odlikaš, Dušan Popović, zvani Kupusara bio je, opet, tvorevina svoje vrsti. I on je, kao sveštenečki sin iz Like i veoma siromašan, uživao besplatno blagodejanije u Stefaneumu. Dušan se rano proćuo po tome što je gutao knjige, sve što dohvati, od detektivskih romana do Tolstoja i Dostojevskog. Sto je knjiga deblja (»kupusara«) to je imala više privlačnosti za njega. Čitao je doslovce dan i noć, za vrijeme radnog vremena u internatu i na časovima u razredu. Tolstojev »Rat i mir« mogao je da isprelista za tri dana. Sve je to bilo lijepo, dok nekoga od nas ne navede sam đavao da Dušana, inače poznatog namćora, počne zadirkivati. Tad nastaje vitlanje po razredu, polete mastionice, lenjiri, knjige, pa čak i noć zablista. Niko nije znao kad je Dušan ućio predmete, kad je spremao zadatke, kad je stizao da izvadi rijeći iz rječnika, tek, na svako pitanje profesora, Dušan bi imao spreman odgovor. Izgleda, ipak, da mu se njegov sistem ućenja kasnije osvetio. Na medicinskom fakultetu, gdje smo opet zajedno bili, odao se kocki, piću i drugim »opaćinama«, pa je s medicinom vodio gerilski rat ravnih deset godina. Nestao je u vrtlogu drugog svjetskog rata, negdje u dalekim i nepoznatim svjetskim prostorima.

* * ^

Ne znam da li su se i u jednom mladiću moje generacije razvila neka dublja religiozna ubjedenja (nešto etićkih principa, da) ali je sasvim sigurno da ni od tih, sasvim mutnih, ubjedenja, ako ih je i bilo, nije tokom života ostalo ništa. Kako to? Neću da ulazim u razmatranje dubljih društvenih i gnoseoloških razloga. Pouzdano se sjećam da medu nama, pa možda ni u cijeloj generaciji nije bilo nikog ko je propagirao ateistićke ideje. Nauka, koju je predavao Sima Grozdanić mogla je da nas navede na ateistićke misli, ali i to sasvim indirektno, za šta Sima nije bio ni kriv ni zaslućan. Meni se ćini da je sama crkva ućinila mnogo da nas odbije od dubljeg poniranja u religijske probleme. Crkva kao hijerarhizovana institucija, kao vlast nad ljudima, sa svim svojim pozadnim stranama, u otvorenoj sprezi sa drćavnom vlasti, monarhijom i politićkom despotijom nije mogla da prući odgovor ni na jedno suštastveno pitanje života ćovjekovog. Ona je mogla da povede za sobom samo one ljude koji se nisu ni usuđivali da misle, koji nisu bili kadri da takva pitanja preda se ni postavljaju. Prema tome naše vaspitanje bilo je samo prividno religijsko, a u sućtini je bilo svedeno na ritualni formalizam.

S početka mi liturģijski ritual nije bio nezanimljiv. Istoćnjaćki ceremonijal, bljesak zlatnih odećdi i mitri, miris tamjana i pjevanje bogoslovskog hora - sve je to uspijevalo da privuće mladiću paćnju, kao što će to uspjeti i svaka druga, nrvi put vićdena predstava. Zamalo je sve postalo dosadno i teško. Dvoćasovno stajanje, za vrijeme arhijerejske liturģije, naroćito zimi kad se noge skamene od studeni, pa ono beskrajno dugaćko »Iće« navraćalo me je na sve druge misli samo le na moj odnos prema Bogu. Mislim samo: kad će već jedanput doći kraj, kad će hor da grmne »Ispolaeti despota« u ćast vladike, ili patrijarha, koji dostojanstveno izlaze iz crkve na kraju liturģije. Dotle se zabavljam, gledajući lijagonalno u lijevo, gledajući Glišu Mikića koji se krsti naglaćeno širomim gestom, tješim se mišlju kako bi to bilo lijepo da i nama dadnu stolice pa da

sjedimo (katolici su duhovitiji), zabavljam se, slušajući gimnazijski hor kukurijekavaca među kojima je i moj kolega Vlada Žita, »basista« što oteže svoju notu još koji trenutak posle kako cijeli hor utihne, jer njega (Ziću) inače ne bi niko ni čuo.

Ceremonijal »rukopoloženja« nam je takođe unosio nešto svježine: mladom bogoslovu, jedva što je pustio bradicu, došlo vrijeme da se zapopi. Liturgija je vrlo svečana, mnogo je sveštenika oko mladića kome sad podrhtava glas i kleca koljeno, taman kao operskom debitantu, jer, publike je u crkvi mnoštvo: kolege - mladi bogoslovi, svojta i znanci, a on, jadnik, nikad nije siguran neće li ga neki od starih popova - šaljivdžija, koji mu asistira, namjerno zavesti da učini kakvu grešku. Vrhunac je predstave kad sveštenici gromko zapjevaju: »Aksios! Aksios! Aksios!⁵ Tad jedan od sveštenika čvrkne mladića dlanom u potiljak, a on mora da se stropošta na koljena i da čelom udari o tle. Tako nekoliko puta: Aksios, aksios! Pitao sam se već onda, nije li u tome činu istočnjačkog proskinezisa sadržana sva suština sveštenečkog bitisanja u Crkvi? Pokornost. »Dostojan« - aksios postaje čovjek tek onda kad - klekne! Dokaz dostojnosti je — čelo na tlu! Kakve to ima veze sa vjerom u Boga, dakle sa propovijedima da vjerom i pravoslavljem uzdižemo i krijepimo naše ljudsko dostojanstvo koje je blisko i ugodno Bogu?

Iako smo novine svi čitali, nikoga, baš nikoga nije bilo da nam objasni ko su bili ti ljudi koje je policija lovila i ubijala kao divljač po čitavoj zemlji, a zvali su ih komunistima, nikoga da nam prišapne da u tamnicama sremskomitrovačkim sjede okovani sužnjevi Stejić, Caki, Ročko i Moša i da nam kaže zašto je sin karlovačkog profesora Kotura postao komunista i morao da izbjegne u Sovjetsku Rusiju, jer iz tih je novina neko skupljao portrete filmskih glumica (Lia de Putti, Pola Negri, Gloria Swanson...), neko je sastavljao tablicu nogometnih golova. Ja sam u svom pamćenju registrovao preookeanski let Charlesa Lindbergha i dirizabla »Hindenburg«, smrt Nikole Pašića i Račićeve pucnjave u Narodnoj skupštini. Ali, šta se to zapravo zbiva u čitavom svijetu i kod nas? Sve je to bilo izvan mojih briga, jer sistem uspijeva ponekad da te učini ravnodušnim prema svemu što se ne tiče tvoje kože.

Jedino za vrijeme ferijalnih boravaka u Hrvatskoj doživljavao sam neke impulse političke naravi. U Sjeničaku je moj brat Branko zidaao »tvrdu kulu našeg Svetozara« (Pribičevića) rvući se s radikalima, a u Zagrebu, gdje je živjela moja mati, bio sam svjedok ogromne povorke na pogrebu Stjepana Radića. Zagreb je u one, i inače vruće ljetne dane, poslije atentata u Skupštini, bio do eksplozivnosti nabijen nemirom. Još prije pogreba odigrale su se višednevne ulične demonstracije, uz pucnjavu žandarmerije, pa je 21. juna 1928. ispod tržnice na Dolcu poginuo i moj zemljak Đuro Bjeloš-Čokot.

Pogrebnu povorku posmatrao sam s ugla Praške ulice i ondašnjeg Jelačićeva trga. Povorka je tekla tromo, poput ogromne rijeke, mirotvorno, od željezničke stanice duž Zrinjevca i oko Jelačićeva trga nekamo na Kaptol. Baš kad su politički velikodostojnici stigli do ispod banova spomenika, začu se s početka Ilice nekakav snažan prasak. Nije to bilo, kako se pokazalo docnije, ništa drugo

⁵ dostojan

nego lom građevinskih skela uz koje se ispela radoznala svjetina, ali, na već ranije stvorenoj psihotičnoj podlozi, prasak je proizveo paničnu reakciju: najprije se začulo nešto kao šum oluje, zatim nosioci vijenaca u šarenim gaćama pobacaše šarene vijence, posmatrači sa pločnika nagrnuše u kućne veže i povorka, cijelom svojom dužinom od kolodvora do Kaptola, stade se ljuljati naprijed — nazad. Jedino velikodostojnici ostadoše nepokolebljivi, kako im i priliči: svi su nosili cilindre (vladala je strašna pripeka), samo je Pribac bio gologlav i crna mu je, glatko začušljana i nešto ulizana kosa blistala na suncu, a lice, i inače mrko, bijaše tad još i smrkuto, te su mu orlovske oči kolutale unezvjereno po prozorima okolnih palata. Sjećam se toga dobro, a danas još i pomišljam: nije li se toga trenutka prisjetio nekog izvjesnog Alije Aliagića⁶.

U jesen iste, hiljadu devetsto dvadeset i osme godine, novine su opširno pisale o velikom sudskom procesu komunistima u Zagrebu. U podtekstu novinskih napisa bilo je nastojanje da se komunisti prikažu kao zločinci, međutim, moje simpatije su se okrenule baš na stranu optuženih koji su, prema pisanju istih novina, otvoreno govorili da se bore za svoje uvjerenje, da se zbog toga ne osjećaju nimalo krivi i da se ne boje nikakve kazne. Takvo držanje komunističke se u meni prikazalo kao primjer nekakve epske, antičke hrabrosti.

O »ispitu zrelosti« sam onda mislio baš onako kako nam se govorilo: da sam spreman za život, da ću postati koristan član društvene zajednice, stub društva i tako dalje. Nisam onda ni slutio da će pravi ispiti zrelosti tek otpočeti i trajati do dana današnjeg, da će i poslije najtežih, uspješno položenih rigoroza opet preostati nešto nezrelosti, i da ću neke polagati, vrlo često, i s neprelaznim ocjenama.

U život sam pošao sa izvjesnim »fondom« znanja iz klasične filozofije i etike, zgusnutim u helenskom principu »kalokagatije«. Mi smo klasičnu mudrost slušali i pamtili doslovce, da ne kažem papagajski. Nijedan od profesora nije nam ukazao šta sve može da stoji »s one strane« mudrih izreka i da ono što se sakriva kao naličje, kao ironija, kao nakaza — može ponekad postati glavni smisao izreke i vrhovni etički princip kojim ljudi vitlaju kao s toljagom. Jedni ljudi oblikuju principe kako im kad zatreba, a drugi će da ih poslušno slijede, spremni i da ginu za naličje koje je proglašeno licem.

Vulgus vult decipi, ergo decipiatur. - Svjetina hoće da bude varana, dakle, nek bude varana.

Nisam u ono vrijeme ni shvatio niti se trudio da shvatim sav užas ove izreke. Neku godinu kasnije sam je potpuno odbacivao, smatrajući je antidemokratskom aristokratskom, zlonamjernom izmišljotinom protiv suverene volje naroda. Nisam htio da priznam da postoji vulgus — svjetina već samo klase i narodi kao kategorije koje svjesno teže svojim ciljevima, koje se ne daju varati. I tek politički tokovi u Evropi i u svijetu, od tridesetih godina na ovamo, dali su mi lekciju. Spoznao sam da Svjetina postoji. Svjetina kao posebna kategorija u koju se svrstavaju skoro sve klase, kategorija koja ne misli, ne želi da misli, koja se povodi, pljeska, kliče, urla i korača prema gubilištu kao krdo. Pojedinač,

⁶ Alija Aliagić (1896-1922), atentator na ministra unutrašnjih poslova Draškovića.

pripadnik Svjetine je moralna nula. Reklo bi se: beskrajn niz nula, po matematiĉi, ne daje nikakvu vrijednost nego, opet, nulu. Ali, ako se milijun nula spregne sa jednom jedinom jedinicom koja se nulama stavi na ĉelo, tad imamo posla sa uŹasnom snagom.

Ave Caesar ave imperator morituri te salutant - Źivio, Cezare, Źivio imperatore, umiruĉi te pozdravljaju. Nisu tako klicali samo gladijatori. Hiljade i hiljade starih boljševika i odanih socijalizmu graĉana, klicali su na isti naĉin svome krvniku, vjerujuĉi da njihova smrt, smrt sviju nevinih ipak sluŹi nekakvom »Višem Cilju, Revoluciji, Rodini«.

Homo sum: nihil humanum a me alienum puto — ĉovjek sam i ništa što je ljudsko nije mi strano. Tako se udvara ĉovjeku ĉovjek koji priŹeljkuje vlast. A kad mu se Źelje ostvare tad se sentenca isprevrne glavaĉke: *Homo potens sum: Omne humanum a me alienum puto* — Moĉan sam ĉovjek: sve što je ljudsko strano mi je. Samo vlast, samo drŹava, samo »Viši Cilj«.

Nema tog %oida kog ne bi mogao preskoĉiti %latom natovareni magarac. Profesor Mane Sumonja u gimnaziji gornjokarlovaĉkoj zgraŹao se nad nemoralom kralja Filipa Makedonskog koji je pomoĉu magaraca ispreskakao zidove brojnih grĉkih gradova-drŹavica dok ih nije jednu za drugom pokorio. Osim podmiĉivanja zlatom, Filip se obilno sluŹio intrigama, klevetama, zakulisnom diplomatijom, nudio je »pomoĉ i zaštitu« Tebi protiv Atene, pa onda Ateni protiv Tebe, huškao jedan polis protiv drugog. Filip je potkupljivao stranke, frakcije i gradove, zaplitao odnose meĉu Helenima, a kad je dolazilo do meĉusobnih ratova, on bi se pojavljivao kao arbiter koji zavodi red. Moderna istorijska nauka, posmatrajuĉi stvari »objektivno«, a ne iz ugla etike, stavlja krst preko Filipovih marifetluka i proglašava ga mudrim, dalekovidnim, realistiĉkim, progresivnim itd. drŹavnikom, jer su njegovi zlatni magarci, ucjene, podvale, ratovi itd. doveli do ujedinjenja Helade, izmijenili društvene odnose, stvorili uslove za ratni pohod njegovog sina Aleksandra u Aziju itd., što je dovelo, na kraju krajeva, do rasprostiranja i procvata helenistiĉke kulture itd., a njegov zakleti protivnik, Demosten, ispada kao konzervativna, moralnoproповјedniĉka i smiješna luda. Pravo mu i budi. Progres koji je tome dijelu svijeta donio Filip posredstvom svojih falangi (i magaraca) mnogo je vaŹniji.

I tako redom! Svaka je od ovih mnogobrojnih mudrih sentencija koje smo iz sremskokarlovaĉke gimnazije knjiški ponijeli u Źivot, na jednom drugom ispitu zrelosti doŹivljavala svoje ispravke, nadopune i potvrde, ali po cijenu i naših vlastitih individualnih sudbina.

III

Ne bih mogao reĉi da sam u toku svoga gimnazijskog školovanja osjeĉao neki poseban afinitet prema bilo kome studiju. Nisam onda ni razmišljao o tome. Ali, poslije mature i za vrijeme ferija u Zagrebu, valjalo je da se brzo odluĉim šta ĉu i kako ĉu dalje. Tada sam se prisjetio da mi je karlovaĉki profesor Košta Petroviĉ jedanput u gimnazijskom hodniku natuknuo kako ja imam smisla za pravo i da ĉe od mene jednog dana postati dobar i praviĉan sudija! Ne znam

zaista šta je Koču navelo da stekne o meni takvo mišljenje. Možda samo to što sam u ono vrijeme vršio izbornu funkciju predsjednika suda u Zavodskoj opštini gimnazije? Dakle, u nedoumici na koji fakultet da se upišem, a da bih prekinuo muke oko odlučivanja, meni je mišljenje Koče Petrovića o mome tobožnjem pravničkom talentu došlo kao poručeno. Zanimet iluzijom kako sudovi i suci zaista dijele pravdu po zakonu i savjesti, ja sam odmah počeo da se uživljam u ljepotu i uzvišenost svoga budućeg poziva te sam po antikvarnicama već stao prikupljati udžbenike za pravne nauke.

Uto je moj brat Dušan na neki način doznao da je Ministarstvo vojno raspisalo konkurs za prijem maturanata u vojni internat za studiranje medicine u Beogradu. Konkursna ponuda je bila veoma privlačna: vojni pitomci će dobijati od države smještaj, hranu, odjeću, udžbenike i još nešto novca u gotovu (kao džeparac) a za uzvrat će, poslije svršenih studija, služiti kao ljekari dvostruki broj godina provedenih na studijama. Materijalne prilike u našoj porodici nisu bile dobre, ali ja ne vjerujem da je to bio glavni motiv u Dušanovom nastojanju da me privoli da se prijavim na pomenuti konkurs. Njemu je, izgleda, bilo više stalo do toga da se ja opredijelim za studij medicine kao takve, valjda zato što je želio da ja na izvjestan način kompenziram njegov neuspjeh.

Uz pomoć našeg bratića po majčinoj grani, Uroša Tešanovića, tadašnjeg pukovnika u generalštabu, ja sam prošao na konkursu, i to kao dvadeset i drugi u rangu između 25 izabranika. Uroševa pomoć je bila neophodna s razloga što su onda postojale znatne razlike u kriteriju ocjenjivanja u srednjim školama. Govorilo se da se u srbijanskim gimnazijama lakše dobijaju odlične ocjene nego što je bio slučaj sa tzv. prečanskim školama, pa bih ja, bez Uroševe preporuke, možda i izvisio u konkursu sa brojnim »odlikašima« iz Srbije. Vjerovatno je u moju korist izvršila uticaj i politička računica vojnih krugova: bilo je potrebno da u internat bude primljeno i nekoliko nas »iz Preka«, da budemo nešto kao začim, ili politički balans, naspram većine Srbijanaca. Izvan Srbije su bili primljeni: Dušan Popović, iz Like, moj karlovački kolega, Fadil Džinić, iz banjalučke begovske porodice, Kazimir Marušić »Konte« iz Šibenika, Vojo Danilović iz Trebinja, Steva Cvetković i Nenad Miladinov iz Vojvodine i Anastas Vojdanovski (u ono doba zvani Vojdanović) iz Makedonije.

Beograd me dočekao neljubazno: vrijeme je bilo košavno i kao šašavo, te sam se mučno probijao od željezničke stanice uz Nemanjinu ulicu; vjetar mi je valjao ususret gomile otpadaka i ubacivao prašinu u oči, a ljudi su bili razdraženi i nerado odgovarali kad ih što zapitam. Najzad: Glavna vojna bolnica, ljekarski pregledi i internatski krevet, pun još naftalina.

Izbor pitomaca, internatski život, vojnički režim koji se postepeno uvodio u naš internat - sve to je trebalo da od nas stvori »elitne« pripadnike vojne kaste i vjerne podanike monarhističkog režima. »Elitizmom« se naročito zanosio tadašnji načelnik vojnog saniteta, general Jordan Stajić. Jordan je dosta često navraćao do nas, sjedao s nama za trpezu, upozoravajući nas da ne bismo, ni slučajno, stavili nož u usta, jer bi, kako je rekao, neka engleska dama mogla da padne u nesvijest od tako užasnog prizora. Jordan nam je uopšte sladio našu veliku budućnost, ali i ukazivao na tešku »misiju« koja nas čeka, budući da ćemo

postati »elita« vojnog saniteta. Međutim, taj proces elitizacije nije tekao glatko. Pretežna većina pitomaca bila je odabrana, doduše, iz »čestitih i nacionalnih« porodica, svi smo bili dobri đaci, ali, isto toliko, većina je donijela sobom i navike s polja i planina. Mi smo se smijali Jordanovim ambicijama naročito onda kada bismo, na primjer, morali da neke među nama, notorne ljenivce i primitivce, natjeramo da operu noge, jer se od njihova vonja nije moglo ni disati. Nazdravlje, buduća »elito«!

U duhovnoj strukturi pitomaca mogle su se odmah raspoznati dvije grupe. Većina koja je bila nezainterosovana ne samo za politička zbivanja nego i za kulturni život Beograda; u njihovu duhovnu sferu je ulazila samo medicina, a poslije nje igranke, karte, kafane i navijanja na fudbalskim utakmicama. Manjina (Mita Pitović, Fadil Džinić, Manojlo Laban, Branko Zogović, Milivoj Krdžić, Vojo Danilović, Slobodan Todorović, Bora Rani.savljević) težila je da sačuva i razvije intelektualni nivo s kojim je ušla u internat. Opšte uzevši, na ovoj razlici u intelektualnoj radoznalosti razvila se nešto kasnije, i izvjesna politička diferencijacija među nama. Ali, ne baš sasvim. Na primer, Mita Pitović, porijeklom iz beogradske građanske i intelektualne porodice, bio je u početku našeg internatskog života gorljivi pobornik vojničkog reda i državnog poretka, da bi tek na kraju studija i na početku svoje ljekarske karijere skrenuo odlučno u lijevo. Kao partizanskog ljekara na Divčbarima su ga ubili nedićevci i četnici 1942. S druge strane, Fadil Džinić, veoma snažan intelektualni kapacitet, ostao je vjeran svojoj aristokratskoj klasi i, tokom drugog svjetskog rata, bio čvrsto uz Nijemce i fašizam. Školske godine 1930/31. primljena je u internat još jedna klasa vojnih pitomaca. Njihovim ulaskom još više se pogoršao »odnos snaga« u internatu i to na štetu »slobodoumnik«.

Početna razmimoilaženja među nama kao i između nas i vojne uprave nastala su oko načina života u internatu i našeg statusa kao vojnih pitomaca uopšte. U našim stavovima prema tim pitanjima nije bilo isprva nikakvih političkih primjesa.

Mi smo, naime, bili primljeni u internat po staroj uredbi, po kojoj su vojni pitomci primali samo novčane stipendije i živjeli kao građanski studenti. Mi smo bili prva klasa za koju je stvoren internat, a da nije postojala nikakva uredba o načinu života u takvoj ustanovi. U propozicijama za konkurs je internat bio jedva pomenut i niko nije mogao da nasluti šta sve iza toga stoji. Vojna uprava je, sasvim razumljivo, nastojala da internatskim režimom postigne- sasvim određeni cilj: militarizaciju našeg duha. Međutim, za ostvarenje takvih želja vojna uprava nije imala »pravog osnova«. Nejasan i protivrječan status internata i pitomaca koji su u njega smješteni stvorio je znatne poteškoće vojnoj upravi. Proces militarizacije tekao je postepeno. Mislim da su na ovakav tok imala uticaja još dva faktora: prvo, razmimoilaženje u samom vrhu vojne uprave oko našeg statusa i, drugo, otpor nekolicine nas, vojnih pitomaca.

Pristalice radikalne militarizacije bili su čisto vojni krugovi u ministarstvu vojnom, generalštabu i beogradskom garnizonu uopšte. S druge strane, uprava vojnog saniteta, iako se ni ona nije odlikovala posebnom suptilnošću, smatrala je da ipak neće biti cjelishodno da se nad nama primjenjuju nagle i drastične vojnodisciplinske mjere. Kao da je željela da ipak povede računa o psihi mladih

ljudi. Naše nezadovoljstvo bi, po njenom predosjećanju, moglo nepovoljno uticati na uspjeh u studijama, a taj cilj se nije smio zanemarivati, pogotovo ako se željelo od nas stvoriti »intelektualnu elitu« vojnog saniteta. Studirati na građanskom medicinskom fakultetu, miješati se sa građanskim studentima, takmičiti se s njima u postizanju dobrih ocjena, kako bi se i na taj način borilo za prestiž vojnog saniteta u društvu - sve to nije moglo da se bezbolno smjesti u krute vojničke kalupe. Upravnik našeg internata, general dr Đorđe Protić, bio je istovremeno šef vojnohigijenskog zavoda i profesor higijene na medicinskom fakultetu. S obzirom na ovu posljednju funkciju, Đoki Protiću je bilo neprilično da prema nama nastupa uz pomoć čizme i sablje, a ni priroda njegova nije bila despotska, mada je ponekad, u nastupima gnjeva, pokušavao da se napravi takvim. Đokini pomoćnici u internatu bili su mlađi vojni ljekari, najprije poručnik dr Vita Pavlović, pa kapetani dr Miodrag Radosavljević i dr Nedeljko Đukić, ali ni oni se naspram nas nisu postavljali isključivo kao vojne starješine, nego više kao dušebrižnici, oslovljavajući nas sa »kolega«. Još liberalniji odnos prema nama pokazivali su ljekari vojnohigijenskog zavoda: Aca Đorđević, Adam Miljković i Ljubomir Vukšić s kojima nismo bili ni u kakvom službenom odnosu, ali smo se svakodnevno sretali na stepeništu zajedničke nam zgrade. Ovi ljudi su toliko bili zanijeti svojom strukom i naukom da im je bilo sasvim svejedno da li ćemo ih propisno vojnički pozdraviti ili ne. Njihov odnos ulijevao nam je nadu da u vojsci baš ne mora sve biti sivo i glupavo. Bilo je, dakako, i u redovima vojnog saniteta ne malo takvih kojima su naše »slobode« smetale i pred kojima se valjalo sklanjati. Takav je bio i neki kapetan, dr Damjanović, koji je služio na hirurškom odjeljenju i nosio titulu specijaliste hirurga, ali sa hirurgijom nije imao druge veze, osim što je na operacijama držao kuke. Inače je bio vječiti »Disciplinski« na odjeljenju. Apotekara Dimitrijevića, zvanog »Cabu«, nije mrzilo da, usred zime i noću, dođe od kuće na kapiju Glavne vojne bolnice i da kontroliše da li se pitomci i đaci - vojnici na vrijeme vraćaju iz grada. Narednik Vilko Perdan, Slovenac, bio je administrator internata. Nije se upuštao u direktne sukobe s nama, ali su njegovi cinizmi odavali da nas duboko mrzi. Jednog jutra odjeknuo je iz njegove kancelarije revolverski hitac. Zatekli smo ga odjevenog u sokolsku gimnastičku odjeću u patetičnoj pozi i prosvirane lobanje. Motivi Perdanovog samoubistva ostali su nam nepoznati.

Nejasan i protivurječan status vojnog internata, neodlučnost vojne uprave u sprovođenju militarizacije stvorili su uslove da se među nama rasplamsaju rasprave i formiraju grupe »za i protiv« nekih mjera koje su se ticale našeg života. Već sama mogućnost nekog izjašnjavanja, a pogotovo otpora, bila je nespojiva sa duhom jugoslovenske vojske. Grupa »buntovnika« (Zogović, Laban, Krdžić i ja) bila je, kao i uvijek što je, u manjini. Grupu »nezadovoljnika« sačinjavali su: Bora Ranisavljević, Vojo Danilović, Mita Pitović, Dimitrije Jović, Steva Cvetković i Nenad Miladinov. I oni su bili u manjini. Većinska grupa se odnosila prema militarizaciji bezbrižno i podanički, ali će i ona u nekim odsudnim situacijama, makar i privremeno, stati na stranu »buntovnika« i »nezadovoljnika«, zapravo na stranu svoje sopstvene slobode (ukoliko joj je uopšte bilo stalo do nje). Ni »buntovnička« grupa, u početku, nije svoj stav izgrađivala ni na kakvim idejno-političkim osnovama. >

Nesporazumi, sukobi i otpori otpočeli su povodom nametanja epoleta. Mi smo naime, od prvog dana dolaska u internat bez otpora prihvatili da nosimo uniformu, specijalno skrojenu za nas, napravljenu od tamnoplavog materijala, bez vojničkih oznaka. Nije bila ni ružna, iako je podsjećala na željezničarsku. Ali, ne prođe ni nekoliko mjeseci, a vojna uprava pođe korak dalje: izmislila je nekakve, opet »specijalne«, tobože nevojne epolette, s motivacijom kako je nezgodno i nelijepo da nam, »kad već nosimo uniformu«, ramena ostanu nepokrivena! Većina pitomaca je radosno prihvatila ovu odluku: »Pa i pravo je da imamo epolette; treba da se razlikujemo od željezničara!»

Uzaludna su bila upozoravanja manjine da je nametanje epoleta samo jedan korak dalje u smišljenom i postupnom sužavanju naših sloboda, a sve čvršćem stezanju militarističkog obruča oko nas.

Zaista, nije prošlo mnogo vremena i mi smo dobili naređenje da moramo pozdravljati ne samo naše starješine u internatu nego i sve oficire na ulicama, s motivacijom: nezgodno je da ne pozdravljamo oficire, »kad već nosimo epolette! Grupa nezadovoljnika se odjednom povećala. Čak i pripadniku lojalne većine koja se do tada brinula samo o sebi, samo o tome kako će se što ljepše obući i nalickati - nije bilo lako podnijeti da ga oficir, i to kakav mladi potporučnik, zaustavlja na ulici i javno kara zbog nepozdravljanja.

Dobro se sjećam sukoba između mene i jednog pukovnika. Išao sam ulicom kralja Milutina, prateći svog brata koji se selio iz jednog stana u drugi; kako je on nosio dva teška kofera, ja sam, u želji da mu pomognem, nosio njegov kišobran. Uto nam u susret banu pukovnik. Bio je to jedna od tipičnih soldaćina onog vremena: golema ljudeskara, zadržala lica; čizme s mamuzama i visokim potpeticama, a »sablja mu se po kaldrmi vuče«. Ugledavši me s kišobranom u ruci pukovnik je zastao kao ukopan, uhvatio se s obje ruke za glavu i zavapio u očajanju:

- Baci taj kišobran! Vojno lice, pa nosi kišobran! Boljševici, boljševici! Upropasti ćete nam državu!

Ja sam zanijemio pred ovim napadom historije. Svijet se počeo sakupljati oko nas i ja sam iskoristio trenutak da s Dušanom umaknem.

Najdramatičnija nezgoda dogodila se pitomcu Milanu Lazareviću. Negdje kod današnjeg Omladinskog kulturnog centra (nekadašnji oficirski dom) Lazarevića je zaustavio jedan mladi oficir. Ironija je htjela da se to desi baš Lazareviću koji je do tada bio najgorljiviji pobornik uniforme, epoleta, discipline, najlojalniji pitomac, prvi u rangu, neumorni bubalica itd. Nesreća njegova je bila u tome što je bio veoma kratkovid i uvijek zanesen pripremama za ispite. Nije pozdravio oficira, ali samo zato što ga nije vidio! Odbrana mu nije pomogla: oficir je zgrabio Lazarevića za rame i stao ga vući da bi ga poveo u zatvor. Kako je Lazarević, pored sve svoje lojalnosti, imao i nešto prgavu ćud, došlo je do gužve. Kao i uvijek u takvim prilikama počeo je da se okuplja svijet. Pošto je Lazarević nekako umakao, dotrčao je u internat sav preznojen od uzbuđenja i ispričao svoj udes. Sve pitomce, čak i one najmirnije, obuzme ozorčenje i za čas bude donijeta odluka da se strgnu epolette!

Baš sutradan bješe pogreb profesora Đorđa Joannovića. Profesor Joannović, znameniti patolog i prijatelj studenata, počinio je samoubistvo vješanjem. Njegova tragična smrt dovodila se u vezu sa uvredom koju je doživio od strane dvorskih krugova, a zbog njegova neslaganja sa reakcionarnom politikom prema univerzitetu. Pojava vojnih pitomaca bez epoleta na pogrebnoj svečanosti bila je protumačena kao protest protiv režima, a Beogradom se pronijela glasina o pobuni u vojnoj bolnici! I poslije Joannovićeve sahrane se u našem internatu nastavilo vanredno stanje: mi smo se i dalje kretali bez epoleta, dok je uprava vršila pojedinačna saslušanja, čas prijetila, čas nagovarala da se okanimo gluposti itd. »Štrajk protiv epoleta« ipak je potrajao tri dana. Slomljen je kad su pojedinci počeli podnositi pismene pokajnice: »Iskreno se kajem i sebe osuđujem«... Zatim se pokolebala i većina. Bilo je to krajem januara 1932. godine.

I pored relativno blagog odnosa prema nama u vezi sa štrajkom protiv epoleta, vojna uprava nije odustajala od drugih oblika pritiska. Nije popuštala u težnji da nas administrativnim mjerama stegne i tako preventivno onemogućí eventualne reprize bunta.

U internatu sam se osjećao veoma nesrećno. Bio sam materijalno potpuno opskrbljen. Nije mi nedostajalo ni krova nad glavom, ni hrane, ni odjeće, ni novca. U studijama sam imao uspjeha. Pa ipak. Cjelokupna moja sredina me je vrijeđala i razdraživala do bijesa, ali nemoćnog bijesa, bez oduška i nade. Prije svega, tipski predstavnici moje pitomačke klase bili su mi izvor onog gorkog i donekle opasnog nadahnuća koje se zove — prezir. Takvo osjećanje prema njima dovelo me je na sami rub mizantropije. Nisam mogao da shvatim da čovjek u dvadesetoj godini života može da svede svoje ideale na to da šest dana u nedjelji svojski buba medicinu, a sedmog dana odlazi da sluša kafanske pjevačice. Oni su govorili: »Treba znati živjeti, ti ne znaš da živiš« i takav svoj životni stav su ispoljavali s tipično malograđanskom nametljivošću; maltene im je bio neprijatelj svako ko se uzdržavao da pode njihovim stopama. Medicinu su učili radi visokih ispitnih ocjena, potrebnih za bolju vojnu »karijeru«. Pita sam se: kakvi će to biti ljekari, humanisti, intelektualci? Od svega mi je najteže bilo da podnesem njihov ropski, podanički mentalitet naspram bezdušne militarističke sile koja se na nas sve navalila. Neću nikada zaboraviti onoga kolegu koji je za vrijeme »štrajka zbog epoleta« prvi pohitao da pred jednim narednikom napiše i potpiše izjavu kako se »iskreno kaje i sebe osuđuje«. Bješe to ljudeškara visoka gotovo dva metra, a tako bijedan duh u njoj. Danas, dakako, gledam i na tu kategoriju ljudi nešto mirnije. Pa, nisu oni bili baš sasvim benasti. U ono vrijeme sam bio samo nesrećni homo, a ne i homo politicus. Onda su me čisto ljudske, a ne i političke neprilike činile nezadovoljnim.

Političko, vrijeme bilo je šestojanuarsko, ali ja ne bih mogao reći da sam baš i lično osjećao teret Aleksandrove diktature i da sam imao razloga da ropćem protiv nje. Ja sam o tom vremenu saznavao posredno, preko štampe i od mog brata Branka. Novine su pisale o velikim policijskim operacijama protiv komunista. U Samoboru, ubiše skojevce Miju Oreškog i Janka Mišića. U Zagrebu su izginuli Pera Popović Aga i Josip Kolumbo. Govorilo se i o potajnim ubistvima komunista, o mučenjima na policiji, o sudskim osudama na

dugogodišnje robovanje. Čulo se i pisalo o zavjeri oficira u mariborskom garnizonu, o zagrebačkim »punktacijama« 1932. godine. Moja sredina je sve te događaje primala sa svojstvenom ravnodušnošću ili odbojnošću, jer, zaboga, ko smije da dignje glas protiv »kralja i države«; ako kralj nešto odluči onda samo tako mora biti.

Na godišnji pomen pokojnom profesoru Đordu Joannoviću, kojeg su univerzitetske vlasti pripremile januara 1933, kralj Aleksandar je poslao izaslanika, jednog višeg oficira u paradnoj gardijskoj uniformi. Tek što je komemoracija započela (svečanost je otvorio profesor Ksenofon Šahović, o kome se mislilo da je dvorski čovjek i da je odigrao izvjesnu ulogu u intrigi protiv Joannovića) nastade u amfiteatru patološkog instituta kašljanje, pa žagor, pa komešanje, a zatim se prolomiše poklici:

»Dolje diktatura, dolje krvavi režim, napolje ubice!« Studentska masa u kojoj sam zapazio velik broj nepoznatih, pridošlih s drugih fakulteta, prihvatila je ove parole. Nastala je opšta gužva. Prvi je zdimio kraljev izaslanik, a za njim i svi ostali dostojanstvenici. Mi, studenti, ostadosmo sami. Poslije kratke pošte Đordu Joannoviću nastavilo se sa protestnim zborom protiv reakcionarnog monarhističkog režima. Pljuštali su vatreni govori.

Zbor me je veoma uzbudio. Protest sam smatrao pravičnim, jer je nasilni režim bio krivac za smrt profesora Joannovića, velikog naučnika, a ja sam saosjećao s njegovim tragičnim svršetkom. Bio je to moj prvi fizički dodir sa revolucionarnom studentskom omladinom. Prije tog događaja sam slušao o velikim demonstracijama u studentskom domu, decembra 1931. i s proljeća 1932. godine. Bio je to prvi glas masovnog protesta protiv diktature, glas u jednom gluvom i beznadnom vremenu, ali ja nisam imao onda prilike da i lično doživim te demonstracije, niti da shvatim njihov pravi smisao; još uvijek je u jednom prikrajku moje političke svijesti tinjalo mišljenje, preuzeto od zvanične propagande, da su decembarske demonstracije bile djelo nekolicine bukača, smutljivaca »koji ne znaju šta hoće«, ili antidržavnih, inostranih plaćenika. Sada, u amfiteatru patološkog instituta, povezao sam jedan i drugi događaj. Znači, radi se o jednom pokretu, koga vodi neka poštena i pravična ideja, jedna organizacija, nevidljiva u prvom planu, ali moćna. Osjetio sam snažnu potrebu da se i ja stopim sa tim pokretom. Ukazala mi se nada da bih baš u njemu mogao naći izlaz iz svojih ličnih preokupacija i duševnih kriza.

Od tada sam počeo da pratim s neskrivenim simpatijama događaje na beogradskom univerzitetu. Uz to sam i čitao sve do čega sam stigao: Krležin časopis »Književna republika« i sva druga Krležina djela, naročito »Moj obračun s njima«. Romane Jacka Londona i Uptonu Sinclaira, Gladkovljev »Cement«, časopis »Socijalna misao« od Božidara Adžije i časopis »Nova literatura«. Časopis »Nolit«, vrlo moderno uređen, uveo me je u svijet zapadne, naročito njemačke, napredne misli. Potom sam se dohvatio »Dijalektičkog materijalizma« od Thalheimera, »Istorijskog materijalizma« od Voljgina i »Razvitka društva« od Filipa Filipovića. Bilo je to moje prvo pabirčenje po Marxovom učenju i to iz druge, ili treće ruke. Bez obzira na slabosti ovih spisa, oni su zadovoljavali moju glad. Bilo je to vrijeme kada sam, ne samo ja, tragao za štivom koje bi me na »brz i lak« način uvelo u tajne dijalektike i materijalizma. Ja nisam imao vremena za

mirnije i dublje proučavanje Marxa i Engelsa. Praksa je bila brža od mojih mogućnosti da se pozabavim teorijom. Tek kasnije se moglo doći do »Antidihringa« i drugih Engelsovih i Marxovih djela.

Preko mojih internatskih drugova, Manojla Labana (Manojlo je u ono vrijeme pisao i objavljivao pjesme) i Branka Zogovića, upoznao sam se s Jokom Radunovićem i Milanom Butorcem. Nije mi poznato da li su ovi ljudi u ono doba bili čvršće povezani sa komunističkom partijom i sa revolucionarnim pokretom, ali su obojica izvršili snažan utjecaj na mene. Joka Radunović je radio kao činovnik u »Standard oil« kompaniji. Za Joku, koji je bio moderan i civilizovan Crnogorac, pobjeda komunizma u Evropi bijaše pitanje — dana. Njegov temperament i mašta, kako se uskoro pokazalo, išli su daleko, daleko ispred stvarnosti. A mi smo mu vjerovali, jer smo tako htjeli. Milan Butorac, takođe privatni činovnik, bio je nešto drugačijeg karaktera nego Joka. Smiren analitik, ali ne i skeptik, Butorac me je osvojio svojim enciklopedijskim znanjem. Pisao je članke i popularne brošure iz oblasti nauke pod pseudonimom M. Burlak. Ako me ne vara sjećanje, on je pred rat izdavao i jedan napredni časopis. Mi smo skoro svake nedjelje popodne navraćali do Butorca, u njegov veoma skroman stančić, negdje oko današnjeg Južnog bulevara. Milan i njegova žena Ivka bili su vrlo gostoljubivi. Butorčeva strast je bila da sjedi pored radio aparata i sluša emisije iz Sovjetskog Saveza. Bilježio je sve što čuje. Imao je čitav snop svezaka ispunjenih svim mogućim podacima o privrednom, naučnom i kulturnom usponu u SSSR-u. Sve same brojke i procenti! A mi smo zijali od čuda!

U proljeće 1934. godine, profesor Bogoljub Konstatinović, po uvjerenju liberal i reformista, održavao je seminar iz socijalne medicine. Seminar nije bio obavezan, ali, ipak, jednog dana nadoh se i ja ondje. Ne sjećam se više ko me je onamo poveo. Na moje veliko iznenađenje odmah zapazim da je taj studentski skup u stvari tribina marksizma. Između tridesetak studenata, učesnika seminara, i to sa raznih fakulteta, odmah sam uočio jednog ridokosog mladića koji se u debati isticao oštroumnošću i temperamentom. Dobro se sjećam kako se figurativno, ezopovski izrazio o Marxi i Lenjinu: »Čovjek s velikom bradom i čovjek s kosim očima«. Bio je to Pavle Pap. Posle toga više ga nisam nikad vidio. Utonuo je u duboku ilegalnost, a potom osuđen i na robiju.

Seminar mi je dao snažan podsticaj i ogromno ohrabrenje. Postade mi jasno da je i on samo jedan od mnogih oblika studentske borbe iza koje stoji, do tada meni još nepoznata sila, ilegalna Komunistička partija. Saslušavši debatu, u meni je odmah sazrelo osjećanje dužnosti da i ja treba da dam svoj doprinos opštoj borbi. Već za prvi naredni seminar pripremim se za diskusiju. Odabrao sam i skicirao na papir temu: »Socijalna medicina posmatrana sa gledišta istorijskog materijalizma«. S velikim uzbuđenjem zatražim riječ. Govorio sam skoro pola sata. Kako su mi kasnije kazivali drugovi, moje istupanje bješe glavna senzacija toga dana! Niko nije očekivao toliku smjelost od jednog »uniformisanog lica«. Izgleda da su sve nas, vojne pitomce smatrali »izgubljenim dušama! Da su nas tako cijenili potvrđuje i činjenica da nam niko do tada nije prišao da ispita naše raspoloženje, da nas pokrene, iako je na Medicinskom fakultetu već postojao SKOJ, iako smo izveli onu demonstraciju sa skidanjem epoleta..

Poslije seminara pride mi drug Moma Marković, koga do tad nisam ni poznao, te mi pokaza prvi broj lista »Medicinar« i predloži da svoje izlaganje u debati sredim za štampanje u narednom broju lista. Prihvatim Momin prijedlog sa velikim oduševljenjem i ponosom. Članak sam izdiktirao u mašinu usred Centralnog presbira (vladina informativna i cenzorska ustanova) uz pomoć Dušanovu, koji je radio u presbirou kao prevodilac sa češkog i poljskog jezika.

Kad čitam danas taj spis, lako uočavam agresivnu samouvjerenost kojom je napisan. Dijalektiku sam upotrijebio kao kosu smrti, kojom sam, u rušilačkom patosu, sjekao razne fetiše lijevo i desno, ponajviše školsku medicinu, kakvu su nam servirali neki naši profesori. Revoltiran njihovim nastojanjem da etiologiju bolesti svedu na mikrobe i na razne »endogene« faktore, a da svesrdno, ili iz neznanja, zanemare socijalno-ekonomsku osnovu patologije, ja sam čitaoca odmah suočio sa beogradskom Jatagan-malom, zagrebačkom Trešnjevkom i londonskim East-endom kao sa pravim uzročnicima socijalnih bolesti. Činilo mi se da je ovaj kontrast između katedarske medicine i stvarnosti jedne Jatagan-male postigao snažan utisak među slušaocima na seminaru.

Zvanična medicina, jedan od eksponata savremenih socijalno-ekonomskih odnosa, čiji domen saznanja dopire najdalje do: herediteta, urođene konstitucije, mikroba, vitamina itd. i koja se danas uobraženo razmeće da je dala posljednji odgovor i rešila tajne uzroka mnogih bolesti da je ukazala na uzroke zdravlja (treba samo hteti i umeti), ta medicina mora nam izgledati, uspoređena sa S.M. kao nešto nepotpuno, sakato, bez podloge i korena. Odmah će nam nekoliko primera pokazati sa kakvim se načinom mišljenja služi ta zvanična medicina, kakve postavlja premise i kako zaključuje. Kad se na našem fakultetu govori napr. o rahitisu, koji je jedna prvenstveno socijalna bolest, kaže se: uzrok rahitisa je nedostatak vitamina »Dx«, koji se nalazi u ribljem ulju, Vigantolu itd. Trebalo je zaista dobro zavezati oči pred stvarnošću, ostati u trajnoj zabludi da se istina iznalazi samo u laboratoriju, pa se zadovoljiti sa tako polovnim zaključkom u neposrednoj blizini Jatagan-male. Zeleo bih znati da li je dotični g. profesor postavio sebi pitanje? koja će to količina ribljeg ulja biti dovoljna, pa da se jednom za svagda oslobode rahitisa beogradska Jatagan-mala, zagrebačka Trešnjevka ili londonski East-end? Vrlo verovatno, Jatagan-mala je takav žulj da on ponekad izazove neke neodređene iskre i u očima socijalnih slijepaca. Ali za g. profesora bio bi suviše velik podvig da dade neki približno tačan odgovor na takvo pitanje, a još manje ima hrabrosti da ga iznese pred auditorijem (koji je možda srećan da ne mora još i o tome slušati: »Ta dosta nam je bakteriologije, a još tu neki hoće da uvedu i nekakve socijalne uzroke!«.

Ali, moja ocjena Roberta Kocha i Louisa Pasteura bila je ipak naivna i dogmatska! Ispalo je da negiram lični ulog uopšte, pa sam tako i ulogu ovih velikana nauke sveo na puke izvršioce volje kapitalističke klase.

Da ie opšti razvoj zdravstvenog stanja narodnih masa tekao jedino u koritu socijalno-ekonomskih odnosa, nemajući nikakvog respekta prema svima dobronamernim ideolozima, kojih je, verujemo, bilo od uvek, za to imamo dokaze kroz celu istoriju, do današnjice. I baš poslednja faza tog razvoja, koja se završava u sumanutosti današnjice, i koja je, ubeđeni smo, zaista poslednja, osvetljava nam savršeno ovu istinu. Svi znamo šta su učinili R. Koch, L. Pasteur i ostali takozvani medicinski geniji. Nekrolozi i komemoracije su puni priznanja njihovoj plemenitosti i njihovim delima za »opšte dobro čovečanstva«.

Zaista, ne može se ništa reći protiv moralnih kvalifikacija R. Kocha, kao individue, a nije nam baš ni stalo do toga. Mogao je R. Koch biti isto toliko mizantrop kolikim ga filantropom prikazuju. On bi bio opet R. Koch. Dopuštamo čak da je mnogo puta, noću, posle mučnih eksperimenata, umoran i osamljen - snivao o spasu čovečanstva! Ali da su ti njegovi snovi mogli izmeniti ma i za jednu dlaku razvoj opšteg zdravstvenog stanja ljudi, u to ne verujemo. Kapitalizam je rodio Roberta Kocha. Kapitalizam mu je stavio epruvetu u ruke, postavio mu zadatke, i dopustio mu još da ponekad-sanja!

Uostalom, uporedo sa ekspanzijom kapitalizma i osnivanjem kolonija padaju i najznačajnija otkrića na polju infektivnih tropskih bolesti. Kapitalizam organizuje bogato opremljene kolonijalne sanitetske ekspedicije, koje su imale zadatak da podignu zdravstveni standard i, u zajednici s hrišćanskim misionarima i ratnim brodovima (ovo dvoje idu kroz celu istoriju ruku pod ruku) etički standard urođenika to jest da ih prepariraju za što rentabilniju eksploataciju od strane kapitalizma. Kapitalizam je rađao naučnike, sa naučnicima i pronalascima, s pronalascima industriju, sa industrijom novi kapital. Poznati krug kapitalističke proizvodnje na čijem se kraju nalazi ogromno čudovište akumuliranog novog kapitala. A šta je rezultat toga kapitalističkog profita? Proletarijat.

Vulgarni materijalizam? Možda, ali u ono vrijeme se tako borilo. Uprkos svim njegovim nedostacima, taj mi je članak i danas najdraži između svih mojih pismenih, uspjelih i neuspjelih tvorevina. Valjda i zato što je prva koja je ugledala svijet štampe⁷.

Na Đurdevdan 6. maja 1934. godine beogradski studenti pošli su na tradicionalni uranak u Smederevo. Putovalo se velikim putničkim parobrodom. Bilo nas je oko tri do četiri stotine. Putem sam raspačavao list »Medicinar«. Po odlasku u Smederevo studenti su se razmilili kojekuda po gradu, po kavanama i po obalama Dunava. Oko podne se saznalo da je u Smederevo stigao i ministar prosvjete (Stošović ili Sumenković?) koji će položiti kamen temeljac novoj gimnaziji. Kakva je to magična sila odjednom skupila onoliki broj raštrkanih studenata na mjesto ceremonije — to je ostalo za mene zapanjujuća tajna. Tek što je ministar zaustio da govori, na njega se obori pljusak povika i parola. Ceremonija bude potpuno ometena. Policiji uspije da uhapsi desetak studenata i da ih strpa u sreski zatvor na očigled mnogobrojnih građana. Time se stvoriše uslovi da se demonstracija nastavi i to, sada, sa ciljem da se oslobode uhapšeni drugovi. Poslije podne smo se svrstali u zbijenu kolonu i krenuli glavnom ulicom prema zatvoru. Uz nas se kretalo i mnoštvo Smederevljana, doduše oprezno i samo po trotoaru, u pristojnoj građanskoj distanciji. Kad je kolona stigla do zatvora, dočeka nas kordon žandarima s puškama i bajonetima na »gotovs«.

— Pustite naše drugove! klicali smo.

Hvatalo se veče. Parobrod je već morao da krene za Beograd, ali se zadržao da pričeka šta će biti sa studentima — putnicima. Policija je najzad morala da popusti. Studenti su bili oslobođeni. Smederevsku demonstraciju zabilježio je »Proleter« u članku o proslavi Prvog maja 1934. godine, pa je ocijenio da je to,

⁷ Oba broja »Medicinar« sačuvana su i nalaze se u odsjeku za istoriju vojne medicine VMA

pored nekih demonstracija u Crnoj Gori, bila »jedina javna prvomajska manifestacija u zemlji.«

Za svo vrijeme plovidbe od Smedereva do Beograda vodio sam vrlo prisran razgovor sa Momom Markovićem. Moma je bio nešto mlađi medicinar, ali je u revolucionarni pokret ušao ranije od mene. U vrijeme kad smo se upoznali, Moma je već obavljao neku funkciju u SKOJ-u, ili u Partiji, što sam mogao samo da naslutim. Uljevao mi je veliko povjerenje. Moma je onda imao uvijek malo nasmiješene sitne i pronicljive oči ispod kojih se spuštalo lice, uvijek blijedo, kao premoreno od rada. U onome noćnom ćućenju na parobrodu postao mi je neobično blizak. Istina, bili smo obadva mladi. Za onakav prodor iskrenosti i međusobne odanosti sposobni su samo mladi. Ili se to samo meni učinilo? Moma je već bio zakoračio u politiku i nije isključeno da je sa mnom razgovarao vršeci politički »zadatak«. Ali ja hoću i danas da vjerujem da nije razgovarao samo s takvih pozicija. Pričao mi je o postojanju SKOJ-a, o revolucionarnoj borbi studenata, o Staljinu, o konspiraciji, o potrebi da se i mi »boljševiziramo«. Njegove riječi bjehu vrlo sugestivne i ja sam u sebi zaključio da sam najzad našao ono što sam već dugo želio i naslućivao. On je bio moja »veza« sve dok nisam ušao u SKOJ. Zakazivao mi je sastanke i donosio ilegalnu literaturu koju sam morao na vrijeme vraćati. Bio je to, vjerovatno, moj probni staž, pred prijem u SKOJ. Valjalo je provjeriti moju tačnost, konspirativnost i dr. Γ ja sam provjeravao Mominu tačnost. Ponekad je zakašnjavao, ali ja sam to obrazlagao njegovom prezauzetošću. Moma je uvijek nosio potešku kožnu torbu, punu medicinskih skripata: izgovor pred policijom. Krajem 1934. godine je nestao, a 1935. je bio uhapšen i osuđen od suda za zaštitu države. Protekle su duge godine ratova i mi smo se opet počeli sretati u slobodnoj zemlji. Ali tada ne bješe više ni traga od one neposrednosti s broda. Gledali smo se nekako kao kroz vitrinu, ili kao što se gledaju dvije mrtve ribe. Potom smo se i malo razmimoišli u shvatanjima kakva zdravstvena služba je potrebna zemlji.

Desetog juna 1934. godine bude održan veliki opštudentski zbor u čuvenoj Fizičkoj sali. Pošto sam bio obaviješten i pozvan da tamo dođem, presvučem se u civilno odijelo i ubacim se u rijeku studenata koja je kroz aulu pravnog fakulteta navirala ka Fizičkoj sali.

Visoko iznad bujice studenata stajao je, valjda na nekoj stolici, neki student-ljudina i pokazivao studentskoj masi nekakav nož, kamu, i vikao iz sveg glasa: »Drugovi! Vidite li kakvim sredstvima se oni služe! Napolje s banditima!«

Bio je to Vukman Kruščić, vođa naše, studentske policije. Potreba je nalagala da se zbor obezbijedi od provokatora, pa su svi učesnici zbora morali da prođu kroz špalir Vukmanovih pomoćnika i da se podvrgnu pretresu. Otkriće kame u jednog ornasovca (pripadnika Organizacije nacionalnih studenata) potpuno je opravdalo ovakve mjere opreznosti. Kako sam se približavao Vukmanovom špaliru, tako je u meni raslo osjećanje zadovoljstva i ponosa što pred sobom vidim prvi začetak naše vlasti, s kojom se poistovjećujem, koja pripada meni baš kao što i ja pripadam njoj. Lenjinova teorija o državi i revoluciji kao da je već doživljavala svoje ostvarenje tu, pred mojim očima. Sve mi onda bijaše jasno, čisto i razumno. I Če-Ka i Dzeržinski. Nisam onda mogao

ni da naslutim da bi se Dzeržinski mogao izroditi u Ježova, Jagodu, Beriju i druge i druge i druge, a da bi Vukmanov budući špalir mogao ikada da motri i na mene, svog obožavaoca.

Sala je već bila krcata. Ne samo klupe nego i prozori bijahu zauzeti studentima. Još prije nego što je zbor otvoren mene je impresionirala masa. Masa kao antisvjetina, kategorija koja se ponaša prema svojim vlastitim, unutaršnjim htijenjima i autentično ljudskim potrebama, masa u kojoj vidim prevashodno zbir svjesnih jedinki, združenih, a ne dovedenih, privedenih, zavedenih. Ne kažem da u toku ovog zbora nisu došli do izražaja i elementi svjetine (emocija, strast, isključivost), ali je to bilo sekundarne prirode i u količini čija vrijednost se u datom trenutku mogla i zanemariti. Dabome, ja onda nisam bio kadar, nisam ni htio da upotrijebim dijalektiku i da predvidim da bi sekundarno i nebitno moglo ikada prerasti u primarno i bitno, da volja i potreba pojedinca, čovjeka, može biti zamijenjena voljom i potrebama čovjeku otuđenih, od čovjeka jačih, spoljašnjih sila, da se svjesna masa može pretvoriti u bezvoljnu i glupavu svjetinu. Vidjeh tada: tišinu i smirenost mase, suspregnutu snagu združenih ljudi (»drug do druga«) drugarsku blagost i solidarnost (»sjedi, družo, stis'nućemo se nekako«). Da li je zaista tako bilo? Ma kunem se da jeste.

Na dnevnom redu zbora bila su pitanja: takse za upis na Univerzitet, ekonomsko i zdravstveno stanje studenata i izborni sistem za studentska udruženja. Redali su se govornici: Cimer, Paternoster, Peruničić. Ponijeli su me. Nikada do tada nisam imao prilike da slušam ovakve govornike — tribune: vatra i logika, jedra i ubjedljiva misao u isti mah. Prema njihovom izlaganju sve administrativne mjere koje je preduzimala vlast u odnosu na Univerzitet bile su smišljene tako da se onemoguću dolazak i egzistencija siromašnih studenata iz naroda, a oni su bili u većini. Naročito je bila napadnuta uredba o radu studentskih udruženja kojom se ova stavljaju pod kontrolu države; tražena je sloboda organizovanja, sloboda zbora i dogovora. Zbog te uredbe su, nešto ranije, bili primorani da podnesu ostavke rektor Aleksandar Belić i univerzitetski senat.

U jednom trenutku se na zboru pojavi i novi rektor Ivan Đaja: otmjeni gospodin, fino izvajanog lica, sa šiljastom bradicom. Masa pozdravi Đaju, ali se nije dala zavesti njegovim sladunjavim govorom kojim je pozivao studente na mir, nagovarao nas da se razidemo i obećavao da će univerzitetske vlasti uzeti u rješavanje sva pitanja o kojima se raspravljalo. Masa je reagovala tako da je rektor morao napustiti zbor i on je tekao do kraja u velikoj napetosti, ali i u još većoj jednodušnosti i samodisciplini.

Duh desetojunskog zbora je izvršio snažan utjecaj na mene. Sve do tada sam doživljavao beogradske studente jedino u ulozi demonstiranata i negatora. Sad sam se suočio s novim kvalitetom njihovim: zrelošću, disciplinovanošću i revolucionarnom konstruktivnošću. U tome zboru sam vidio praktični primjer »diktature proleterijata«: većina je u pitanju, većina nameće manjini svoju volju, ali ne nikakvim prijetnjama i smicalicama, nego snagom svojih razloga, snagom svojih istinskih interesa koji su, u krajnjoj konsekvenci, ne samo njeni nego i opšteljudski. Smatrao sam, naime da se takvim oblikom »diktature« mogu osjećati ugroženi jedino sebičnjaci i prodane, pokvarene duše.

IV

U ljeto 1934. godine bio sam uvršten u grupu medicinara koja će krenuti u Prag na dvomjesečnu ferijalnu praksu. Učinjeno je to u sklopu već tradicionalne ferijalne razmjene studenata između Čehoslovačke i Jugoslavije. Imao sam mnogo razloga da se radujem tom putovanju. Čehoslovačka nam je svima bila veoma bliska zemlja, tim više što su u njoj bile još sačuvane osnovne građanske slobode. Rad komunističke partije bio je javan. Osim toga, u Pragu sam imao odanog i dragog prijatelja, Bertu Vytopilovu, studentkinju književnosti i filozofije i, baš u vrijeme našeg prijateljstva, nosila se sa fenomenologijom Husserla. S Bertom sam se upoznao u Jugoslaviji neku godinu ranije i strasno dopisivao na njemačkom jeziku. Bilo je to vrijeme mojih internatskih košmara i očajanja, te Bertinim pismima-punim, rekao bih, nekog skeptičkog i stoičkog optimizma - imam da zahvalim što sam se održao na nogama. Njena misaonost i smirenost racionaliste i romantičara istovremeno, naučila me da otkrivam ljepotu u malim stvarima i pojavama: posmatrati prutak modrog neba između omorika na Plitvičkim jezerima, ili sumaglicu od kapljica ispod slapova, osjećati blato koje prožmikuje između nožnih prstiju na šumskoj stazi poslije kiše. Berta me je navikla da zavolim besciljna i opuštena lutanja ulicama i prirodom. Prostori, ratovi i četrdesetosmaški užasi umetnuše se između nas, pa danas više ne znam, ne, ne usudim se ni da ispitam, postoji li još makar i kuća broj 898 u Sleskoj Oštravi.

Meni je Prag najljepši od svih »najljepših« gradova na svijetu. Bio sam naprosto opčinjen svim što sam tamo, za ono kratko vrijeme, mogao da vidim, ne znam da li više gotskom arhitekturom Hradčana, čiji zidovi nose rumenkastu patinu, da li više ogromnim parkovima i velegradskom dinamikom Vaclavskih namjesti, ili pak knjižarom u čijem izlogu sam ugledao, ne vjerujući svojim očima, lijepo opremljena izdanja Marxa i Lenjina. I Staljin je tu! Kupio sam njemačko izdanje Staljinovih »Pitanja lenjinizma«. Knjigu sam već na ulici stao prelistavati, milovati i mirisati kao najveće blago, kakvog, mislio sam, neće imati niko od mojih drugova u Jugoslaviji! Tek u Pragu sam počeo da svatam mog Dušana. Upitao sam se i sam: Zar je on, solunski ratnik, mogao prionuti uz studentsku klupu, bubati ispite u Pragu koji ti nudi toliko ljepota?

U Pragu sam se sastao s grupom naših studenata, marksista. Povezao me s njima Laza Simić, beogradski student tehnike.

Za mene je bila uzbudljiva novost da se usred jednog grada, u stanu, ili u kafani na Vaclavaku može raspravljati onako bučno o političkim pitanjima zbog čega bi se u Jugoslaviji moglo otići u zatvor. Stekao sam utisak da su naši ljudi umjeli da od bavljenja u Pragu izvuku svestraniju korist. Prag — visoke kulture i s demokratskim tekovinama kakve mi u Jugoslaviji nismo imali (a grdili smo ih na sva usta jer su »buržoaske«), ostavio je vidnog traga u mentalnoj strukturi naših drugova. Meni se to dopalo. Teško sam shvatao zašto pojedini naši drugovi u Beogradu sami sebe zatvaraju u okvire tzv. »čiste« politike, kao da se revolucionarna politika današnjice ne zasniva i na dobrom poznavanju svega što je ljudski um do sada stvorio na polju nauke, filosofije i umjetnosti. Štaviše, među nama je bilo i takvih koji su smatrali da se poniranjem i u te oblasti gubi

čistota marksističke misli i silazi sa klasnih proleterskih pozicija. Istina je, doduše, da su ovakva shvatanja imala svog opravdanja u stalnoj bojazni Partije da se u njene redove ne bi uvukla jalova »intelektualština«, ali je istina i to da se u tome otporu nije imalo prave mjere. Ispadalo je da pamet, poštenje i revolucionarnost počinju tek od nas i završavaju s nama. Mislim da su nam takva shvatanja nanijela dosta štete. Odupirući se »intelektualštini«, zatvarali smo vrata intelektualnosti. Zato sam bio radosno iznenađen kad sam naše »Pražane« slušao kako raspravljaju ne samo o političkom stanju u Jugoslaviji i Njemačkoj nego i o pojavama u savremenoj likovnoj umjetnosti, o avangardnim praškim pozorištima Burijana, Voskovca i Veriha, o člancima u Šaldinom časopisu »Zapisi« ili u Kućikovoj »Tvorbi«. Moram reći da u tim praškim razgovorima nije do mojih ušiju procurila nijedna riječ o zlu koje je tada carevalo u vrhovima naše Partije, a praški krug je svakako i o tome nešto znao! Mogu im reći samo: hvala! što su me poštedjeli.

S Lazicom Simićem ću se sretati još koji put u Beogradu, ali ti susreti nisu bili redovni: svak se kretao svojim »kanalom«. Bio sam jako nesretan kad sam poslije rata čuo da je taj izuzetno vrijedan i čestit komunista stradao u ljeto 1941. godine u Beogradu eksperimentišući s eksplozivom. U eksploziji je zadobio rane, liječen je u zatvorskom odjeljenju glavne vojne bolnice (kazivanje dr Branka Zogovića) i uskoro strijeljan.

Na povratku, drugovi su mi spremili u kofer sa dvostrukim dnom nešto ilegalne literature. Primio sam tu pošiljku kao znak velikog povjerenja. Kofer sa dvostrukim dnom predao sam Momi Markoviću, a on me s jeseni 1934. godine uvrsti u članstvo Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Od početka mog poznanstva sa Momom Markovićem, pročitao sam nešto ilegalne literature koju mi je on sukcesivno davao (list »Proleter«, Staljinove »Osnove lenjinizma«, Lenjinovu »Državu i revoluciju« i dr.). »Proleter« me nije ponio. U njemu nisam mogao naći ništa što bi me pokrenulo i uputilo na praktičan rad, informacije su mi izgledale fantastične i u svakom slučaju zastarjele, stil primitivan i bombastičan. Parola »Za sovjetsku vlast«, zgranjavala me svojom nerealnošću. Nije mi se dopadala poplava pogrdnih izraza (»krvavi«, »razbojnički« i si.) zato što iza takvih izraza nije bilo i konkretnih podataka. Međutim, »Proleter« je ipak djelovao na mene pozitivno u toliko što sam već u samom njegovom postojanju osjetio da iza nas, iza naših malih, svakodnevnih akcija i zanosa, stoji organizovanost. Stoje Partija i Centralni komitet koji prate naš rad i ravnaju njime nekim nevidljivim, meni još tajnovitim, ali efikasnim načinom. Partiju i CK sam doista osjećao kao svemoguću i svezajuću i svuda prisutnu silu. Nisam ja bio jedini koji je tako mislio.

Sasvim drukčije su na mene djelovali Staljin i Lenjin. U njihovim tekstovima, a naročito kod Staljina, našao sam toliko mi potrebno »praktično rukovodstvo«, nešto kao priručnik, ili trebnik, nešto što je odgovaralo mojim ondašnjim potrebama izraženim o onome: »Daj mi nešto ukratko, nešto kratko i jasno.« Slušao sam onda da je Buharin bio napisao »ABC komunizma« i žarko sam želio da se domognem toga spisa, ali uzalud. Kasnije sam doznao da ta Buharinova Abeceda »ne valja ništa«. Meni se dopala Staljinova nemilosrdna logika, sistematičnost u izlaganju, bedem argumenata kojim je opkoljavao

protivnika, iz čijeg okruženja nije protivniku preostajalo ništa drugo nego - kapitulacija. To što sam mnogo godina kasnije uvidio da iza Staljinove »sistematičnosti« stoji dogmatizam, iza »logike« argumenata sofistika, iza »teoretske« rasprave obračun sa životima nevinih ljudi, sve je to bilo onda daleko od moje snage da se vinem do jedne više spoznaje, i, opet bih rekao, daleko od moje potrebe za takvom spoznajom. Mi smo, istina, zamišljali revoluciju sa velikim »R«, ali smo joj morali praktično doprinositi ispisujući je sa beskrajno malenim »r«. Ko je u ono doba bio spreman da samo stvara viziju »R«, a ne i da se angažuje u ostvarivanju »r« taj je, i po mome današnjem shvatanju, bio bezvrijedan frazer i nepošten saputnik, kako u odnosu na »r« tako i u odnosu na »R«. A da bi malo slovo moglo da proždere veliko slovo, o tome nisam želio, ne, nisam mogao, ne, nisam smio, da razmišljam, a da me takvo umovanje ne sputa u svakoj akciji. Malo ko od nas je stizao i do »starog«, a kamo li do »mladog« Marxa. »Daj mi nešto kratko i jasno«. Priznajem: skromnost teoretskih potreba, siromaštvo misli, opasnost da veliko »R« bude neshvaćeno, osakaćeno i progutano, ali ja ne vidim ni danas da li se moglo djelovati drukčije u ono doba. Ovim ne želim tvrditi da u nekakvoj drugoj, ili devetoj, liniji našeg borbenog stroja nije trebalo ustupiti prostora i većem broju umnijih ljudi, kojima bi bilo dato i zadato da slobodno i bez apriornog podozrenja protiv njih, proučavaju i starog i mladog Marxa (i ne samo njih nego sve što se zbiva u svijetu na svim područjima ljudske misli). To, baš to, bio bi njihov praktični doprinos malom slovu. Ali, nas je naša briga za čistotu Revolucije, bojazan od »infiltracije« tuđih shvatanja (da li samo to, da nije bila u pitanju i uskogrudnost, glupost i lična sujeta?) dovela do toga da smo sa isključivošću »beskompromisno« tukli ne samo po jalovoj intelektualštini nego i po autentičnoj (da li, posle svih revizija, antirevizija, enciklopedijskih prekrajanja, smem uopšte upotrebiti izraz »autentičnoj«?) ili barem dobronamjernoj marksističkoj misli. Ne sudim ni danas, već samo razmišljam. Razmišljam o procepima u koje je upadao svaki komunista onog vremena.

Lenjinova jetkost u polemici sa Kautskim djelovala je na sve nas zarazno, a ubjedljivost njegove teorije o proleterskoj državi ne treba posebno isticati. U kontradikciji između te države i njenog odumiranja, između diktature proletarijata i proleterske demokratije, ne gubeći iz vida dijalektičnost, jedinstvo i prolaznost tih kontradikcija, ja sam bio spremniji da stavim naglasak na državu i diktaturu, pa čak i na diktaturu unutar proleterske demokratije, ako su u pitanju »ubaćeni neprijateljski elementi«, odnosno utjecajni ostaci klasnog protivnika.

Rukujući tim spisima koji su bili ilegalnog karaktera (Staljina i Lenjina se umnožavalo na ciklostilu) ja sam stekao prva iskustva u konspirativnom ponašanju: literaturu na vrijeme pročitati, sakriti i na vrijeme vratiti, na zakazane sastanke doći u minut tačno, ćutati o svome radu, ne govoriti o radu drugih, ne zapitkivati ko je ko, šta radi itd. Nisam nikad bio čak ni u iskušenju da prekršim pravila konspiracije. Naprosto sam uživao u konspirativnom »čeličenju«.

Naša skojevska ćelija imala je četvoro članova: Žiku Jankovića, Gavra Kujadžića, Juliju Marić i mene. Sve medicinari. Sekretar (ili »proćelnik« kako se onda, čini mi se, zvao) bio je Žika Janković.

Ziku Jankovića sam vidio prvi put na sastanku ćelije. Plavokos i lijep mladić nije mi ulijevao mnogo poverenja: nešto vjetropiran, nešto frazer, bez specifične težine. Nekoliko mjeseci kasnije, prilikom provale naše ćelije, Zika, po onome što se znalo, nije se najbolje ponio pred policijom, ali će u narodnooslobodilačkom ratu poginuti kao častan komunista. Gavra Kujacića sam jedva poznavao iz viđenja. Juliju Marić sam bolje znao sa fakulteta i sa izleta kada se družila sa Ivom Barbarićem, takođe komunistom. Julija se tada ponašala kao strastvena i dinamična komunistkinja.

Nisam bio zadovoljan radom naše ćelije. Zapravo nekog rada nije ni bilo. Tokom onih par sastanaka, od mog ulaska u ćeliju pa do provale, februara 1935. godine, mi smo »prorađivali« ilegalne materijale i čitali Thalheimera! A ja sam nekako očekivao da ćemo se mi, kao »avangarda mase«, više baviti konkretnim problemima fakulteta, da ćemo vršiti analize političkih kretanja među medicinarima i utvrđivati našu sopstvenu političku »liniju«. To je bilo doba naglog uspona studentskog revolucionarnog pokreta i brutalnih intervencija režima da se taj pokret onemogući. Akcioni odbor stručnih studentskih udruženja, kome je predsjedao Veljko Vlahović, postao je legalni koordinatork svih političkih i ekonomskih akcija na Univerzitetu. Ornasovci izazivaju tučnjave na izbornim skupštinama, upadaju, uz podršku policije, u studentske menze, studenti reaguju uličnim demonstracijama, vlada osniva koncentracioni logor za revolucionarne studente u Višegradu (januara 1935), internirci u Višegradu štrajkuju glađu, beogradski studenti demonstriraju protiv logora, nova hapšenja i deportiranja i, kao vrhunac ovog dramatskog toka, policija prodire pomoću suzavca u zgradu pravnog fakulteta, u kome su se studenti zabarikadirali, te ubija studenta Mirka Srzentića (21. februara 1935). Pogreb Srzentića, velike demonstracije u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, ostavka rektora Ivana Daje i dolazak Corovića na položaj rektora, vlada primorana da raspusti višegradski koncentracioni logor itd.

Dakle, usred tako burnog zbivanja mogla se očekivati drukčija aktivnost i naše ćelije. A ona se bavila Thalheimerom! Pitao sam se u sebi: pa zašto moramo da se sastajemo i izlažemo riziku od provale, kad svako od nas može i sam pročitati i Thalheimer i »Proleter«? Thalheimera se moglo dobiti u svakoj knjižari i biblioteci! Uopšte uzevši, meni je »ćelijашenje« bilo uvijek dosadno i dangubno. Akcija, akcija prije svega, a ćelijaski sastanak treba akciju da trasira i da kritički pretrese šta je učinjeno.

Februara 1935, dok sam se nalazio na semestralnom raspustu kod majke u Zagrebu, dođe mi iz Beograda Julija s obavještenjem da je Zika Janković pao u ruke policije i da je čitava ćelija provaljena. Ona, Julija, preko utjecajnih veza svoje porodice uspjela je da se zasad sačuva od hapšenja. Policijski agenti su, reče mi, upali u moj internat i obavili pretres ličnih stvari.

Pođem odmah u Beograd. Znao sam šta me čeka. U internatu su mi naredili da treba da se javim u upravu grada (policiji) radi saslušanja. Tako sam stao pred zloglasnog Vujkovića. Vujković je od Žike Jankovića i od Gavra Kujacića već imao podatke da smo se sastajali i sad je htio od mene da izvuče podataka o prirodi tih sastanaka. Nisam negirao poznanstvo sa Jankovićem i Kujacićem, tim prije što je Vujković doveo Kujacića na suočenje sa mnom i ovaj je preda mnom

potvrdio da me poznaje i da smo se »sastajali« - ali sam kategorički odbio da priznam skojevsku organizaciju, pa sam sastanke objasnio kao obične kolegijalne susrete. Vujković se, izgleda, zadovoljio ovakvim odgovorom i tako je unijeto u zapisnik. U jednom času je neko pokucao na vrata. Pojavio se dr Jovan Kujačić, ugledni crnogorski ljekar i upita Vujkovića:

- Mogu li da vidim Gavra?

Bilo mi je tužno slušati kako taj ponosni starac moli vepra Vujkovića da mu dozvoli vidjeti sina.

Kroz Vujkovićevu kancelariju prošetao je i agent Tiljak gledajući me cinički (bio sam u uniformi). Ne znam šta mi je bilo da ga upitam: »Da li je Vama šta u rodu Đuro Tiljak, slikar? Izdrao se na mene: »Da! I on ti je nekakav levičar«. Sve u svemu dobro sam prošao u policiji. Nikog nisam teretio, a sebe sam branio koliko se moglo. Nisu me tukli. Kako bih se držao pod batinama? Ne znam, ali pouzdano znam da je svijest o pravednosti naše borbe bila uvijek najčvršće uporište da se ne poklekne. Takve svijesti nije mi nedostojalo.

Nekoliko dana poslije toga bio sam pozvan i u Sud za zaštitu države gdje me je saslušavao istražni sudija Job. Job se ponašao prema meni posve dobroćudno, unoseći u zapisnik tačno moje odgovore na pitanja koja su bila standardna. Nije insistirao ni na čemu, nije hvatao unakrst. Otpustio me je »zbog nedostatka dokaza«. Ovako povoljan ishod istražnog postupka može se protumačiti i neospornim interesom vojnih krugova da se afera lokalizuje i smiri kako se ne bi povrijedio prestiž vojske.

Ipak stvar nije smjela proći i bez ozbiljnih posljedica po mene. Ministar vojske je donio rješenje da se »brišem iz spiska« vojnih pitomaca. Sedmog marta 1935. godine bude mi to rješenje i saopšteno. Pred Dokom Protićem odglumim kako je to sad velika tragedija za mene, a u stvari sam treptao od radosti što se oslobađam internata i neprestane more koja me pritiskivala.

Taj sedmi marta 1935. godine jedan je od srećnijih dana u mom životu.

Već s proljeća 1935. godine moj kolega Milutin Zečević, koga sam poznao kao borbenog simpatizera, ali ne i kao organizovanog člana KP, saopšti mi da sam po odluci nekog foruma primljen u članstvo KP. U ćeliji, osim Milutina, sa mnom su bili Nada Dimitrijević i Vladeta Popović-Pinecki. Oboje njih su bili vrlo tihi i skromni komunisti. Oboje će stići u španski rat. Po povratku iz Spanije i Francuske, Nada je poginula za vrijeme bombardovanja Beograda, aprila 1941. godine, a Pineckog (nazvanog tako zbog njegove fizionomije, slične ondašnjem bokseru Pineckom) su strijeljali Nijemci već 1941. godine.

Ne mogu da se danas sjetim da li smo održali ijedan sastanak ćelije. Ali zato se dobro sjećam jedne naše praktične akcije. Kad je 1936. godine izbio veliki štrajk građevinskih radnika u Beogradu, Partija i SKOJ su mobilisali svoje članove, te ih upute u sela da prikupljaju hranu za štrajkače. Nas troje - Nada, Vladeta i ja - upućeni smo preko Dunava u sela Ovču i Borču. Osim džaka ponijeli smo i nekakav dokumenat kojim smo tobože »ovlašćeni« da skupljamo dobrovoljne priloge za studentsku menzu! Bilo je ljeto, žega i prašina, i mi se pod kraj dana jedva dovučemo da sela Ovče. Tek što smo počeli da torbarimo od

kuće do kuće, kad eto pred nas žandara. Neko im je već dojavio našu rabotu. Žandar se samo nasmije našem pismenom »ovlašćenju« i potjera nas u žandarmerijsku stanicu. Prenoćimo u zatvoru. Nije se moglo spavati, jer su žandari svu noć tukli nekakve Cigane. Sutradan vidjeh kako žandar u avliji bije jednu mladu, lijepu i stasitu Ciganku: žandarska cokula je nestajala u mekači Cigankinih sukanja i slabina, a ona se kao guja previjala na zemlji vičući: »Ne gospodin žandar, nisam, nisam majke mi«. Onda su nam rekli da se gubimo iz sela. Mi zaista pođemo put Beograda, ali smo uz put svračali u svaku kuću i nakupili nešto krompira, pasulja i slanine, te sretno stignemo do grada, do štrajkačke kujne. Naša torba bijaše veoma skromna, skoro mizeran prilog gladnoj koloni od nekoliko hiljada građevinskih radnika, ali, mislio sam, valjda nije sve u pasulju, valjda će radnici saznati da iza te kašike pasulja stoji nešto moćnije i hranjivije: solidarnost saboraca. Valjda su saznali. Neki agitator je morao da se poštara da bude tako.

Od dana mog izгона iz internata pa do odlaska na odsluženje vojnog roka, septembra 1936. godine, glavna poprišta moje djelatnosti bili su medicinska menza i moje rodno selo.

Medicinska menza je bila u stvari izdanak Udruženja medicinara. Od godine 1933/34. borba za upravu Udruženja dobivala je sve više politički značaj. Po sastavu uprave mogao se ocijeniti odnos političkih snaga na cijelom fakultetu. Počev od Momčila Katanića koji je, poslije zavođenja šestojanuarske diktature, bio prvi komunista — predsjednik Udruženja, pa sve do 1941. godine, svi predsjednici i sekretari Udruženja su bili komunisti ili progresivni studenti (Branko Korać, Petar Držaj, Gavro Kujačić, Mirko Jankov, Vaclav Jelinek, Rade Gerić, Boško Vrebalov, Ratomir Đulaković, Vojo Đukanović, Rade Bošković i Jaša Almuzlino). Osim menze, Udruženje se staralo za studentsku čitaonicu, izdavalo je skripta, organizovalo otpor protiv visokih taksa i, preko svog predstavnika u Akcionom odboru svih studenata, borilo se za političke zahtjeve (otpor pokušajima fašizacije univerziteta i dr.)

U tom mom menzaškom periodu bavio sam se, osim studijama, još i svakodnevnim poslovima, sa svim i svačim što je nalagala situacija dana. Jedne letke i proglase sam sastavljao, ili učestvovao u njihovoj redakciji, a druge sam raznosio po gradu. Moji rejoni za rasturanje letaka bili su instituti Medicinskog fakulteta i Dušanovac - Pašino Brdo. Sakupljao sam pretplatu za štampu, učestvovao u demonstracijama, sastavljao dopise za novine i časopise. Slao sam dopise u »Nin« koji je uređivao Sveta Popović, budući španski borac i moj prijatelj. Javio sam se jedanput i u časopisu »Književni savremenik« (br. 1. god. 1936) dopisom »Kongres liječnika« u kome sam prikazao raspravu o problemu pobačaja.

U menzi su redovno izlazile zidne novine pod naslovom »Rentgen«. Te zidne novine bile su u onim prilikama zaista jedino sredstvo brzog informisanja. Pred svakim novim brojem tiskala se gomila radoznalih čitalaca. Desetak godina kasnije smatralo se da svaka ustanova, svaka fabrika mora da ispisuje i zidne novine iako smo imali sve štamparije u svojim rukama. Pred njima se malo ko zadržavao. Po sadržaju i likovnom izrazu - kič. Naše ondašnje novine su u veoma sažetim člancima registrovale i tumačile sve značajne događaje onog

vremena u svijetu i kod nas: agresiju talijanskog fašizma na Etiopiju, radničke štrajkove, a posebno događaje na našem Univerzitetu. »Rentgen« je polemisao i sa profašističkim »Idejama« Miloša Crnjanskog.

U ono vrijeme, u menzi i oko redakcije »Rentgena« skoro svakodnevno sam se susretao sa Radovanom Zogovićem. Radovana sam upoznao još 1934. godine. Sačuvao sam do danas utisak i uvjerenje da se Radovan svojski i s mnogo ljudske topline starao o mome razvoju kao komunista i čovjeka. Mene je krijepila snaga njegove riječi, ne samo u štampanim stihovima, nego i one izgovorene u običnom dijalogu. Zapravo, ja ne mogu da se prisjetim da li je Radovan ikada vodio »običan« dijalog. Njegova riječ bijaše vazda jasna i britka, uvek originalna, isklesana, nekad jetka i przničava, ali nikad opuštena u smislu neangažovanog ćaskanja (antipod epskim i neefikasnim pričalicama kakvih je bivalo među pripadnicima njegove nacije). Radovan je strasno osjećao našu revoluciju, i djelovao u njoj, svuda prisutan, shvatajući je onako kako smo je svi shvatali, ili željeli da je shvatimo u ono vrijeme. Mislim da nije imao dara da privuče one koji traže, ili sumnjaju, ali je umio da učvrsti one koji su već našli put. Neki ljudi su strahovali od njega. Ja nisam. Meni nije poznato da je bio kadar da učini nekome zlo mimo svoga uvjerenja, ali, u ime »R« i u uvjerenju da je baš njemu dato da ga brani, mogao je i da satire čovjeka. Uvjerenje može postati kob onih koji su uvjereni kao i onih koji se usude sumnjati u njihovu vjeru. Razdvojila nas je hiljadu devetsto četrdeset i osma. Nisam poslije sreo čovjeka koji bi bio iole sličan njemu.

Kompozitor Vojislav Vučković uvježbavao je u medicinskoj menzi studentski recitalni hor. Nisam učestvovao u horu, ali sam dolazio da slušam vježbe svake večeri. I na javne priredbe sam odlazio, ali sam u tim prilikama bio više odsutan nego prisutan, jer sam bio zabavljen i skoro zanijet idejom horske recitacije. Uvidio sam da se psihološki, da ne kažem umjetnički učinak jedne pjesme (recimo Šantićevog »Klasja«, ili Wolkerove »Balade o ložačevim očima«) višestruko pojačava, ako je publici saopštava hor umjesto pojedinca.

Vučković je u recitaciju uveo i nešto melosa: stihovi »Složno, drugovi, napred, stupajmo u borbu, na barikadama ćemo zidat slobodu«, otpjevani su i to po motivu iz »Petruške« Igora Stravinskog, ali ta, rekao bih lirsko-marcijalna melodija, trenutno bi osvojila slušaoce.

Između 1935. i 1936. godine revolucionarni pokret studenata u Beogradu ušao je u kritičnu fazu. Protivničke snage su bile pripravne za odlučan sudar. Akcioni odbor studentskih udruženja, u kome su komunisti bili najborbeniji elemenat, uspio je da oko sebe okupi pretežnu većinu svih studenata. Izuzev fašističkih, batinaških organizacija, poput Ornasa, nije bilo nikakvih drugih političkih snaga koje bi se suprostavljale studentskoj demokratskoj ljevici, ujedinjenoj oko komunista.

Bilo je to snažan izazov režimu.

Ornasovci, zajedno sa policijom, vrše prepad na studentski dom. Studenti dižu barikade, ali poslije velike bitke bivaju savladani i pohapšeni. Ovaj događaj odjeknuo je u Zagrebu i Ljubljani štrajkom solidarnosti. Napetost u Beogradu dostiže vrhunac kad Stojadinovićeve vlada januara 1936. povlači svoj

najkompromitantniji potez: zavođenje »straže« tj. policije, sastavljene od ornasovaca i tajnih policijskih agenata. Bio bi to akt bez presedana, kraj autonomiji i jedna velika pobjeda fašizma na Univerzitetu. Izgovor je otrcan, star koliko je stara i sama borba između slobode i tiranije: treba sačuvati mir i rfid na Univerzitetu, omogućiti normalnu nastavu. Uzbudjenje je zavladao svim fakultetima i menzama. Izdavani su leci, javnost je bila obaviještena i upozoravana na opasnost koja prijetei čitavoj zemlji. Kulturni i javni radnici podržavaju borbu studenata. Glavni sprovodnik akcije za uvođenje univerzitet-ske policije bio je sam rektor Vladimir Corović. Intelektualac većeg kalibra, istoričar, Vladimir Corović nije bio puki instrumenat u rukama režima nego gorljivi apologeta »čvrste ruke«, a u odnosu prema studentima prepotentan cinik. Akcioni odbor studenata permanentno zasjeda, odlazi kod Čorovića na pregovore.

Vlastitim uvidom u tok stvari došao sam do zaključka da nam je jedna od slabih tačaka u tome što nemamo dovoljno čvrstih veza ni koordinacije sa zagrebačkim naprednim studentima. Naprimjer, beogradska javnost, pa i dio studenata, bili su pod snažnim utiskom režimske propagande koja je nastojala da nas pomoću laži i dezinformacija što više izoluje. Zamišljao sam da bi se efikasna protivmjera sastojala u tome da zagrebačka napredna štampa, nad kojom pritisak cenzure i inače nije bio tako jak kao u Beogradu, izbacii što više istinskih informacija o događajima u Beogradu. A meni se činilo da se na tom premalo radi, svakako ispod mogućnosti. Zatim, imao sam utisak kao da zagrebački studenti vode »svoju« borbu, pretežno u njihovim nacionalnim okvirima, a Beograd nekakvu »svoju«. Sjećam se da je zagrebačko Sveučilište, zbog hrvatskog nacionalnog pitanja, predstavljalo za nas u Beogradu neku vrstu tabua, u koji nismo smjeli da se »miješamo«. Dovraga, mislio sam, zar nismo jedno, ne samo u osnovnim pitanjima revolucije nego, još više, onda kad treba da jedni drugima pružimo ruku pomoći?!

Budući da je moja porodica živjela u Zagrebu, iskoristio sam tu priliku da ondje potražim nekog ko bi mogao da shvati baš ovu stranu problema. U tome nastojanju nabasam na Stanka Dvoržaka, urednika zagrebačkog naprednog lista »Novi student«. Stanko je rodom Karlovčanin. Od prvog susreta je u meni ostavio utisak pronicljivog i zanesenog mladića, predanog našoj borbi, ali nešto premorenog: često je dlanovima pritiskivao sljepoočnice. Kao urednik naprednog studentskog lista morao je da se danonoćno bori za novčana sredstva, za dobre članke i da izvrdava udarce cenzure. Pošto je i po njegovom mišljenju uzajamna informiranost o stanju na obadva univerziteta bila više nego slaba, mi smo se lako sporazumjeli. Obećao sam mu da ću redovno slati dopise iz Beograda. Hvala Stankovoj sredeosti i akribiji! Njemu je uspjelo da sačuva tri moja pisma iz onih dana.

U pismu s početka februara 1936. javio sam Dvoržaku kakve su presude izrečene članovima Akcionog odbora zbog toga što su donijeli odluku o proglašenju štrajka, što su isljedniku uskratili odgovore, zaklanjajući se za kolektivnost rada Akcionog odbora itd.

Poslije te kazne zavlada je prilična depresija u masi... Akcija za amnestiju protekla se potom i na krugove izvan studenata. Književnici su razaslali jedan apel na sve javne radnike za sakupljanje potpisa protiv policije na univerzitetu (jedan primerak poslan je i u Zagreb, pa, ako si mu ušao u trag, podupri da se što prije objavi) ...

Prilazem ti letke koji su u ovom periodu izišli.

1. Dobar
2. Ne valja ništa
3. Odličan - deljen je na nedeljnoj proslavi...

Sada druga stvar: moja tri zemljaka, seljaka biće izvedeni pred sud za zaštitu države. Radi se, koliko sam obavešten, o krivici prodaje »Našeg kalendara«... Trebalo bi nešto učiniti da ovi mladići osjete da nisu usamljeni... Objasni Stančiću stvar i reci da se to tiče Stanka Masleka iz Las. Sjeničaka ...

Dvobroj N.S se konačno pojavio. Samo jedna krupna greška u, inače slabom, članku »Događaji na beogradskom sveučilištu«: »Nastali su neredi u domu izazvani izvjesnim grupicama.« Ovako su stilizovane rektorove izjave u građanskoj štampi.

Zaista i danas se čudim kako je Dvoržak mogao propustiti da uđu u njegov list i ovakve nepreciznosti. Člankom se valjda ciljalo na ornasovce, ali čitalac je mogao da shvati da su »grupice« komunisti izazvale »nerede«, jer je upravo to bila režimska teza, lansirana kroz cijelu štampu. Trebalo je jasno reći o kakvim grupicama se radi.

U istom pismu sam se osvrnuo i na našu taktiku prilikom proslave 65. godišnjice života profesora Rikarda Burijana. Uoči proslave vođena je među nama oštra rasprava da li da ovu proslavu razbijemo, ili da aklamiramo profesora Burijana kao zaslužnog naučnika i prema studentima uvijek korektnog nastavnika, a da demonstriramo protiv rektora Čorovića i ostalih režimlja. Prevagnuo je drugi stav i proslava je protekla po našem planu.

U pismu od 16. III 1936:

Šaljem ti jedan primerak (više ovog momenta ne mogu dobiti) apela za potpise. Sigurno znam da je to već poslano u Zagreb još u februaru, ali pošto ni ti nisi saznao ništa o tome, znači da je potpuno promašilo, ili zakasnilo, ili se kiseli u nečijoj fijoci čekajući bolja vremena... Stara je to naša bolest... Raspitaj se ... Da! Ima nešto šaljivo, u indirektnoj vezi s ovim. U toku februara razaslali su naši književnici po cijeloj zemlji jedan apel slične sadržine (protiv policije⁸) svim intelektualcima, javnim radnicima itd. Saznajemo da Miroslav Krleža nije hteo potpisati taj apel s motivacijom: »To je interna stvar Beograda! Naravno, imati u Beogradu svoje obožavatelje - počevši od onih koji objektivno i kritički cene njegovu kulturnu vrednost uopšte, pa do zaslepljenih majmuna i sledbenika, njegovog najnovijeg stava prema socijalnoj literaturi - sve to nije interna stvar Beograda i od te činjenice oportuno je NE ograđivati se. Ima tako među nama ljudi kojima svaka imalo konkretnija akcija smrdi i oni se olimpijski uzdižu iznad tih i takvih »letačkih i uličnih poslova«⁹.
Učini sve što možeš.

⁸Misli se na univerzitetsku policiju

⁹Ja sam onda bio i do danas sam jedan od poklonika Krležine literature. Tim teže sam mogao da shvatim nesklad između njegove umjetničke i revolucionarne poruke i praktičnog političkog stava u jednom izvanredno vrućem vremenu.

... Prvog februara održan je u Radničkoj komori zbor nezaposlenih radnika. Bili su i studenti. Pred početak komoraši objavljuju da je zbor zabranjen. Ali radnici nastavljaju sa govorima. Kliče se Pavlu Pavloviću. Upada četa žandara ... Najznačajnije je baš to što su prvi puta toga dana radnici i studenti hapšeni zajedno ... Socijaldemokrati su do sada uspevali da stvore jaz između nas i radnika, oertavajući nas kao »bundžije«.

... Inače ovo je (tj. univerzitetska straža-primedba moja) zgodan primjer da se vašim masama dokaže da postoji istovjetnost interesa beogradskih i zagrebačkih studenata i da je zajednički neprijatelj velikosrpski fašistički režim uperio svoj napad u prvom redu na beogradske studente iako su to beogradski, »njegovi« studenti. Zašto? Zato što je beogradska omladina danas stvarno avangarda, u delokrugu omladine, socijalnooslobodilačke, dakle, i nacionalnooslobodilačke borbe i tu avangardu treba prvu dotući. Gledaj da se u tome smislu napiše jedan članak u N.S.

... Dospeo je i letak od 10. III. Slab. Dođavola, zar ne možete proturiti u te letke *barem tu* istinu da su i beogradski studenti žrtve eksploatacije istog beogradskog režima??!

U prepisci između mene i Dvoržaka istoričar će, možda, naći i zanimljivih sitnica o hrvatskom nacionalnom pitanju i kako su se komunisti prema njemu postavljali. Bilo je i te kakvih spoticanja.¹⁰ Ja sam onda bio uvrijeđen i ozlojeđen kad sam u nekim lecima koje su sastavljali hrvatski komunisti slušao tonove nacionalne isključivosti i uskogrudnosti. Nisam onda mogao da shvatim poteškoće, koje je imao da savlađuje Veljko Vlahović, pregovarajući u Zagrebu oko saradnje između beogradskih i zagrebačkih studenata.

Proljeće 1936. godine donijelo je novi talas studentskih demonstracija i štrajkova. Vlast nije odustajala od prijetnje da će na Univerzitetu uvesti policiju, ali nije bila kadra ni da ostvari takvu prijetnju. Početkom aprila proglašen je generalni štrajk svih studenata Jugoslavije.

Prvi put je ostvareno jedinstvo akcije na svim Univerzitetima. Istina, sredinom aprila, zagrebački studenti odlučuju da prekinu štrajk i to na ličnu intervenciju Mačeka. Izdali su proglas da se štrajk prekida, ali da se borba nastavlja i to u okviru Hrvatske seljačke stranke. Meni se takvo držanje zgdilo. Oportunizam, mufljuština. Činilo mi se onda da je hrvatskom komunisti bio bliži svaki purger, zato što je Hrvat, nego beogradski proleter, zato što je Srbin. Međutim, kasnije sam počeo bolje shvatati svu komplikovanost političkih odnosa u Hrvatskoj. Hrvatski komunisti su bili u procijepu između haesesovštine, klerofrankovluka i principa klasne solidarnosti. Nama u Beogradu bilo je, barem u tom pogledu znatno lakše, iako smo bili na domaku strašne Glavnjače i njenih agenata.

U Beogradu je štrajk nastavljen sve do kraja aprila i završen pobjedom: Čorović je odstupio, univerzitetska policija skinuta s dnevnog reda, a novi rektor je postao Dragoslav Jovanović, demokratski orijentisan, koji će se i u potonjim godinama potvrditi kao saradnik i prijatelj naprednih studenata.

¹⁰ S ovog stanovišta je veoma zanimljiv i Dvoržakov dnevnik »Studentski dani« (Biblioteka Studentski list, Zagreb, 1970).

U međuvremenu su se zbilja dva događaja u kojima sam imao prilike da neposredno učestvujem.

Februara 1936. godine u Beograd stiže u zvaničnu posjetu čehoslovački ministar Hodža, jedan od lidera konzervativne stranke. Nama nije bilo ni do Hodže ni do Čehoslovačke vlade, oko koje se počela onda okupljati crna reakcija (Kramarž, Stršibrni,-Hlinka) i koja je usred Praga tolerisala parade henlajnovaca, dok je radničke zborove rasturala. Ali nama je bilo u interesu da manifestujemo čehoslovačkoj demokratiji, pa makar i - imaginarnoj. Trebalo je da se na željezničkoj stanici, prilikom dočeka Hodže, okupi koja hiljada studenata, ali, zbog nesporazuma oko tačnog vremena ministrovog dolaska, na stanicu je došlo svega oko 200 studenata. Pred licem Hodže policija je rastjerivala i hapsila studente koji su klicali-demokratiji! Hodžino političko uvjerenje nije ga, naravno, motivisalo da ispolji revolt nad prizorom koji mu se ukazao dok se penjao u automobil. Narednog dana trebalo je da održimo na pravnom fakultetu veliki zbor »u čast gospodina Hodže«! Pravi politički cirkus. Rektor je bio dao odobrenje za zbor. Ali tog jutra nađosmo se pred zatvorenim kapijama fakulteta. Rektor zabranio zbor! Masa čeka pred kapijom na kiši. Nastupa policija i žandarmerija s narednjem: »Razlaz«! Napuštamo Univerzitet i u zbijenoj koloni nastupamo prema Vasinoj ulici, ali nas tu presječe kordon žandara i svraća ka staroj Glavnjači. Pljušte parole: »Dole rektor Corović, dole diktatura i fašizam, živela demokratija Čehoslovačke«! Ali, pljušte i pendreci. Baš ispred sebe gledam mog zemljaka Vasu Roknića: agent mu češe pendrekom leđa, a leđa mokra od kiše.

Četvrtog aprila ornasovski nož ubija Žarka Marinovića, studenta prava. Zločin se dogodio ispred patološkog instituta na Medicinskom fakultetu. Od tog dana sam još potpunije spoznao opaku dušu fašizma.

U Beogradu je nastalo veliko uzbuđenje. Policija je preduzela sve mjere da se osujeti javna sahrana Marinovića, jer bi to bila prilika za masovnu političku demonstraciju, ne samo studenata nego i građana. Studentska masa je ipak, u manjim grupama, pošla ka groblju, ali su na prilazima već bili postavljeni kordoni žandarmerije i policije. Mi smo se zadržali kod Tehničkog fakulteta (današnji Bulevar revolucije) i tu je održan kratkotrajan protestni zbor. Mislim da je sa stepenica fakulteta govorio Pera Stambolić. Potom je neko poviknuo: »Naprijed, juriš na rektorov stan«! Od Tehničkog fakulteta sjurili smo preko današnjeg Cvijićevog bulevara u profesorsku koloniju. U trku preko nekakvih poljana, snabdijevamo se odlomcima cigle i kamenjem. Sjećam se da sam u onome uzbuđenju stigao i da razmišljam: »Ko među nama zna tačno koja je baš kuća rektora Corovića? Ala će biti bruke ako raspalimo po prozorima nekog nedužnog građanina!« Stigosmo pred nekakva baštenska vrata i kanonada poče. Ciknuše stakla. Ja sam bio vrlo nespretan: nikako da pogodim u prozor. Potom smo otrčali, uzvikujući parole, niz Cvijićev bulevar do skvera gdje se ovaj sastaje sa Ulicom 29. novembra. I tu je održan jedan zbor u trajanju od svega 2-3 minuta, jer se sa svih strana već čula tutnjava policijskih kamiona i »marica«.

IV

Politički rad na selu, preko ljetnog raspusta, bio je jedna od stalnih, nepisanih i neformalnih obaveza svih naprednih studenata onog vremena. Činili smo to, najčešće, sasvim samoinicijativno, bez direktiva »odozgo«.

Mi smo u selima tumačili smisao studentske borbe, opovrgavali režimske laži, provjeravali svoje političke poglede, registrovali odjeke studentskih akcija, »pipali puls« naroda i, poslije ferija, vraćali se na univerzitet okrijepljeni novom snagom tj. uvjerenjem da smo na pravom putu. Tako je rad na selu postao nerazlučivi dio borbe u gradovima, a subjektivna spona između grada i sela bili su lijevi studenti. Oni su praktično ostvarivali jednu od osnovnih postavki akcionog programa KPJ: jedinstvo grada i sela, jedinstvo radnika i seljaka.

Valja napomenuti da je u našoj Partiji bilo i ljudi koji su sasvim drukčije gledali na rad među seljaštvom, koji su u tome radu vidjeli »narodnjačko« zastranjivanje! I sama riječ »narod« bila im je »nepravilna«, jer ta riječ, tobože, zamagljuje klasnu suštinu naše borbe, jer je gradski proleterijat, a ne seljaštvo, ne »narod«, glavna snaga revolucije! Kao da se radilo samo o'tome ko je »glavni«. Samo u glavama suvoparnih dogmatičara, odvojenih od stvarnosti, mogle su nicati takve dileme. Agrarna kriza, pauperizacija seljačkih masa, politizacija seljaštva (ovo kao pozitivan rezultat žestokih stranačkih borbi u razdoblju od 1919. do 1929. godine) razočarenje seljaka, pogotovo siromašnih, u obećanja i programe građanskih i »seljačkih« stranaka — sve to je učinilo da se u jugoslovenskom selu, već poslije 1932. godine, počela rasprostrirati jedna vrsta političkog vakuuma u kome je dobro došla i rado prihvaćena svaka nova ideja, samo ako se razlikovala od predašnjih. Time su stvorene mogućnosti za rad KPJ u selu. Na prvi pogled je začuđujuće i paradoksalno odsustvo određenije i aktivnije politike KPJ prema selu sve tamo do 1937. godine. Kad kažem »KPJ«, tada mislim prvenstveno na rukovodeće forume i na komuniste u tim forumima. Meni izgleda da bi Partija mnogo lakše podnijela strašne udarce Obznane, Zakona o zaštiti države i šestojanuarske diktature da je bila na vrijeme otvorenija prema selu, da je imala razrađen ekonomski i politički program u odnosu na seljačko pitanje i da je na taj način osigurala sebi manevarski prostor, odstupnicu i bazu za zaštitu, kao i rezervu za obnovu svojih desetkovanih kadrova. Ali, kada se zna da je čitavo partijsko rukovodstvo onog vremena bilo do kraja angažirano unutarnjim frakcijskim borbama i karijerističkim spletkama, kada se ima u vidu još i dogma »o dvije duše« u seljaku, o njegovoj primarnoj kolebljivosti, pa čak i reakcionarnosti, onda postaje razumljiv i pomenuti paradoks.

Prema tome, početni uspjesi naše Partije u njenom nastupanju prema selu u doba reakcije od 1929-1941. godine imaju se pripisati partijskom članstvu koje se, bez foramskih direktiva, pa čak i mimo njih, po sopstvenoj inicijativi, uputilo na jedan dotad neistražen teren i otkrilo izvanredne mogućnosti za brojčano jačanje partijskih organizacija.

Prve, doduše veoma maglovite ideje o postojanju radničkog pokreta, o revoluciji, o potrebi da se izmijeni društveni poredak donijeli su u moje selo neki povratnici iz prvog svjetskog rata koji su -doživjeli i nešto od ruske revolucije, kao i povratnici iz Amerike.

Glišo Pruginić je kao austrijski vojnik pao u rusko zarobljeništvo. Svjedok je revolucije i početnih užasa građanskog rata. Vidio je ko je protiv koga. Potom putnik u beskrajnim željezničkim kompozicijama preko Sibira do Vladivostoka. Povratak kući preko Solunskog fronta. Šta sad može puki seoski siromah da otpočne na komadiću neplodne zemlje nego da se preda maštanju? Glišo je za svog vijeka pročitao knjiga i novina možda više nego svi čitaoci što ih je Sjeniĉak imao zajedno, Glišo je istinski vjerovao u potrebu da sirotinja, ne on liĉno, nego sirotinja uopšte, ona u cijelom svijetu, dođe do svog dana i svoje pobjede. Ali, kakva je politička korist od Glišinog maštanja, vjerovanja i uvjeravanja, kakav »vođa i rukovodilac masa« može postati *on*, ako su mu dlanovi bez Źuljeva, ako je siromah, i ako mu ono malo zemljice obrađuju Źena i sin, a on po cijele dane drhti (iz rata je izašao s neurozom drhtanja), čita i pripovijeda, uostalom vrlo umno, samo ako ima sagovornika?! Źuljeviti dlanovi i napredno imanje to su rekviziti bez kojih nema u selu »masovika«. Ali, kad je pred rat osnovana prva organizacija komunista, Glišo Pruginić je dobio časno mjesto u njoj.

Pavao Bijelić, cestar, donio je iz Amerike u svome duhovnom sefu i dosta određenih pojmova o radničkom pokretu. Kad sam ga prvi put sreo 1934. godine, kao cestara, kraj pobodene *crvene* zastavice (cestarska) i, dok je sjedio u šancu, pušći strasno, Pavao je sasvim jasno razlikovao Drugu i Treću internacionalu, *govorio mi o* Cimmerwaldskoj konferenciji i Lenjinu. Pavlova izlaganja bijahu poduprta: »Lenjin je rekao ...« Na Źalost, Pavao Bijelić nije bio kadar da se odvoji od ameriĉkog sindikalistiĉkog naslijeđa, ni od citata. Selo je već bilo zahvaćeno burama, a Pajo je jednako uz svoju crvenu zastavicu pripovijedao o Trećoj internacionali i Lenjinu. Izgubio je Źivot u ustaškom logoru 1942. godine. Naivnost ga je stala glave.

Prvi i jedini »ĉisti« proleter bio je BoŹo Juras, obučarski radnik u Karlovcu i komunista, ali je on zalazio u selo dosta rijetko. Njega ću prvi put vidjeti u Španiji. BoŹo je bio osjetljiv proleter. Vidio je već onda mnoge stvari i bolovao zbog njih, a ja sam još bio slijep. Poginuo je kao borac 129. internacionalne brigade u boju na Morelli, maja 1938. godine. Imam jedno njegovo pismo, puno nekakve proletersko-ĉistunske nostalgije, pisano koji dan pred smrt. Moj politički rad u selu poĉinje u ljetu 1934. godine. ZbliŹio sam se s Vašom Roknićem. Bio je, osim mene, jedini student iz Sjeniĉaka. Vaso je bio vrlo pitom i blag mladić bez vidljive unutarnje vatre, ali zato postojan. Kad sam s njim razgovarao o pobuni asturijskih rudara i o beĉkim radnicima-ustanicima, taj sin seljaka, »srednjaka«, s oĉitim tendencijama ka »kulaĉestvu«, smjesta saosjeća sa njihovom sudbinom. Proĉitavši u Erenburgovoj brošuri kako su na smrt osudili Kolomana Vališa, mirni i dobroćudni momak, zakljuĉuje: »Ništa bez sile, naše sile. Mirnim putem ćemo i onako crkavati od gladi i na kraju krajeva dospjeti na vješala«. Tako sam mu ja iskopao sugreb na koji je nagazio, postavši 1936. godine član SKOJ-a na Pravnom fakultetu u Beogradu. A ćaća Timo je maštao kako će mu sin postati - policajac... Mojim odlaskom u Španiju više ga ne vidjeh. Godine 1938. bude osuđen od suda za zaštitu drŹave na godinu dana robije, (grupa komunista oko Pavla Papa, Slobodana Bajića i drugova), a 17. septembra hiljadu devetsto ĉetrdeset i prve je strijeljan i javno obješen na trgu u Petrovgradu (Zrenjaninu) pod brojem sedam, u grupi od dvanaest rodoljuba - komunista. I šta mi danas,

misleći na njega, preostaje drugo osim da tugujem za onim igrama, ćaskanjima i maštanjima pokraj naše rječice u topla avgustovska popodneva? Nikakva mi tu dijalektika ne pomaže.

Sve agresivnije nastupanje međunarodnog fašizma ponukalo me da za moje seljake napišem nešto popularno o fašizmu, njegovoj suštini i njegovim socijalnim i političkim korijenima u samoj Jugoslaviji. U tu svrhu sam se poslužio velikom studijom o fašizmu od italijanskog pisca Ignacija Silonea. Brošuricu sam umnožio na pisačkoj mašini uz pomoć Viktora Kunstla, mog prijatelja u Zagrebu. Izvukli smo svega par primjeraka koje sam podijelio drugovima u selu. Štivo je kružilo od ruke do ruke. Neće biti naodmet reći da je to bilo učinjeno već u julu 1935. godine, dakle prije nego što su do nas stigli materijali sa VII kongresa Kominterne, na kome su date ocjene fašističke opasnosti i donijeti stavovi o taktici borbe protiv fašizma.

Početni rezultati moje propagandne djelatnosti uverili su me da su u selu stvoreni uslovi da se od individualne i konspirativne propagande može preći na slobodnije, otvorenije i masovnije oblike rada. U prvom redu trebalo je obezbijediti da i za vrijeme mog boravka u Beogradu ne zamre kulturni život u selu. Radi toga sam angažovao svog druga iz djetinjstva, seljaka Stanka Masleka da dijeli našu štampu. Još kao vojnik, služeći u kraljevoj gardi, rado je dolazio na razgovore sa mnom u Beograd i čitao sve što sam mu davao. Na njegovo ime su stizali iz Zagreba napredni listovi i knjige. Osobitu ulogu odigrao je »Naš kalendar« od 1936. godine. Kalendar je izdat u Zagrebu (mislim da je njegov glavni redaktor bio Stevo Galogaža) te je svojim prikladnim sadržajem (radnički i seljački pokret u Jugoslaviji, uspjesi izgradnje u SSSR) ubrzo osvojio seoske čitaoce. Zbog rasturanja ovog kalendara bili su od žandara progonjeni Stanko, Milić Dejanović, Miloš Nahod, i Miljkan Mrkalj.

Najmasovniji oblik rada, u onim prilikama, predstavljao je recitativni hor. Njega sam osnovao u ljeto 1936. godine i to po uzoru na slične horove u Beogradu. Mislim da je sjeničarski recitativni hor bio prvi, a dugo vremena možda i jedini hor na Kordunu i u Hrvatskoj. U horu smo okupili oko 30 mladića i djevojaka. Čudno je to: kad se seljak zatekne u običnom dijalogu, čak pred sucem, ili žandarom, on umije da svakoj svojoj riječi dadne pravu intonaciju, da joj udahne dušu. A kad su moji mladići počeli recitovati bilo je to očajno. Tražio sam ponekad da ponove i po dvadeset puta jednu jedinu riječ. Nikako! Među poznatim tekstovima, nisam mogao naći nijedan koji bi bio dovoljno prikladan. Zato sam improvizovao jednu pjesmu-montažu, skrojivši je od nekoliko raznih. Kao osnova mi je poslužila jedna pjesma Radovana Zogovića. Bilo je tu malo i Čede Minderovića, malo Boglića... U toku vježbanja, so želji recitatora, mijenjali smo i podešavali neke izraze. Tako je recitacija izrasla z duše ovih mladića i djevojaka, postajala je njihovom tvorevinom. Po sjećanju Mirjane Kosanović i Stanka Masleka (1972) ta pjesama glasi:

MI SELJACI - MI MILIONI

Mi seljaci mi milioni
U ledenim sibirskim stepama,
Po vrućim afričkim poljima,
U Kini, u Japanu,
U Americi, u Francuskoj,
Zemlji krvave slobode - Spaniji.
Na farmama, na parcelama
Po cijelom svijetu.
Svuda, pod kapom tmurnog neba živimo
Mi, drugovi, mi milioni.
Radimo, radimo za drugog.
Za drugog su naše kičme,
Za drugog su naši žuljevi,
Za drugog pakleni teret samara
Sijemo žito, mi da ne jedemo,
Iz naših očiju ceri se glad!
Gospodski ljudi nam kažu:
Seljaci! Vi ste gospodari.
Lažu,
Mi smo robovi zemlje,
Zemlja nije pod nama,
Zemlja je u nama, nad nama.
Bespomoćni smo na parcelama
Ko ogoljela stabla na proplancima.
U nama dišu širine,
Tutnje mašinske zvonjave,
Žudimo miris novih knjiga,
Napretka i znanja.
Gospodski ljudi nam kažu:
Seljaci! Vi ste vlasnici.
Lažu!
Stežu nas i dave sindžiri
Dugova i poreza.
Dugovi prisvojiše nam zemlju,
Porezi cijede posljednje kapi
Naše razvodnjele krvi.
Hej, hej, hej!
Padamo, tonemo, trunemo,
Ali znamo,
Da novo neće doći
Dok snosimo i podnosimo ćutke!
Hej, hej, hej, družel!
Čuješ li bat naroda po našim poljima?
Druže, zemlja već drhti,
Zemlja se trese,
Pucaju okovi,
Ustajmo naprijed!
Danas još gladni,
Sutra bit ćemo i mi siti,
Sutra - bit ćemo siti. -

Sta će današnji literate reći o umjetničkoj vrijednosti te pjesme? Šta je u ono vrijeme moglo da se o tom kaže?

Mene se to pitanje onda zaista malo ticalo. Nisam mogao da polazim ni od kakvih estetičarskih teorija. Nisam mogao da se obazirem ni prema avangardizmu rapovaca, lefovaca i proletkultovaca, ni prema dogmatizmu harkovaca, nolitovaca, socrealista, ni prema partijsko-državnim ukazima ovog ili onog plenuma i kongresa, ni prema liberalizmu serapionovaca, ili pečatovaca. Sve te rasprave bile su apsolutno ništavne naspram užasa od bijede, beznadnosti i raščovječenosti mojih Juzbaša, Tutlana i Trubalina. Horska recitacija koju su oni s mukom sricali — bila ona umjetnost, neumjetnost, ili proizvod barbarusa — pomakla je te ljude za jedan dječji, klecavi, batrgavi korak bliže ka čovječnosti, korak bliže Revoluciji, shvaćenoj sasvim prizemno: kao pravda, jednakost, hljeb. Ta pjesma, ili nazovi-pjesma, svejedno, služila je takvom cilju uspješno. Ne želim uopšte tvrditi da je to jedino moguće služenje. Ima beskrajn broj i drugih. Transcendentnijih i »čovječnijih«, ali i zaobilaznih, dugoročnih. A nama se strahovito žurilo. Preostaje samo pitanje: da li je onaj batrgavi korak zaista bio to što tvrdim da jeste, ili je bio samo nečiji mic — potez u igri Velike Manipulacije u kojoj nema mjesta čovječnosti. Pitanje je, dakle, o smislu revolucije. U tome slučaju trebalo bi otvoreno govoriti o tome, a ne o smislu služenja, ne o smislu umjetnosti. Ako se prizna smisao revolucije, onda se mora priznati i prihvatiti sve što ljudima pomaže da taj smisao shvate istinski. A to znači sve što nije sebičnost, podlost, sračunato nasilje nad saborcem, strast za samovlašću.

Istog sam mišljenja bio i onda kada se, povodom napisa u časopisu »Pečat«, vodila polemika o vrijednosti naše tzv. socijalne umjetnosti, a ostajem pri tome i danas kad nam je S. Lasić svojom knjigom *Sukob na književnoj ljevici* osvježio ondašnje rasprave. Mislim da se ukupna vrijednost naše predratne socijalne umjetnosti ne može cijeliti isključivo estetskim mjerilima, a da se posve zanemari njen ondašnji, stvaran, progresivan učinak u korist revolucije. Taj učinak je za mene neosporan, dabome, pod uslovom da nam je do takva učinka uopšte stalo i da revoluciji pridamo uopšte neko vrijednosno značenje. Kad je Mirko Kujačić u salonu »Cvijete Zuzorić«, umjesto slike, okačio cokulu i glavicu bijelog luka, pod naslovom »Korijeni naše otmjenosti«, ja u tome Mirkovom činu nisam vidio nesposobnost da slika. Ako je u onome času cokulom i lukom uspio kazati više nego konvencionalnom mrtvom prirodom, dajem prednost njegovoj cokuli.

Sjениčarski hor se sastajao svake večeri u kući mog brata Branka. U predjesen 1936. godine morao sam da odem u vojsku na odsluženje roka. Iako je hor ostao bez »dirigenta«, nije prestao sa radom. Nastavio je da marljivo vježba i stasao je za svoj prvi javni nastup i to ne kod kuće, nego u hrvatskom selu Selnici, na lijevoj obali Kupe.

U to doba u hrvatskim selima je intenzivno djelovala »Seljačka sloga«, kulturno-prosvjetna organizacija Hrvatske seljačke stranke. Opšti kurs ove organizacije i njenih ideologa bio je usmjeren na konzerviranje »autohtone«, kako su se haesesovski ideolozi rado izražavali, seljačke, folklorne umjetnosti, što je trebalo da predstavlja bedem protiv prodiranja tobože građanskih, u stvari naprednih radničkih utjecaja u selo. Pošto je već nešto ranije bila uspostavljena politička saradnja između srpskih i hrvatskih sela na bazi seljačko-demokratske

koalicije i pošto organizatori »Seljačke sloge« nisu ništa znali o pravom karakteru sjeničarskog hora, bez protivljenja prihvatit će ponudu da i on učestvuje na priredbi »Seljačke sloge« u selu Selnici. Kako su mi docnije pričali, priredba je počela u znaku »narodnog veselja«: seljaci su jeli i pili pod birtaškim šatorima te su prilično ravnodušno pratili razne seljačke horove i kola koji su se smenjivali. Odjednom se sa podijuma razleglo gromko: »Mi seljaci, mi milioni«...

Svijet je počeo da napušta stolove i da prilazi bliže podijumu. To što su sad slušali bijaše nešto sasvim novo po formi i sadržaju. Na kraju recitacije razliježe se buran pljesak. Hrvatski seljaci navalit će da časte Sjeničarce. Ali, među organizatorima priredbe nastade zabuna. Jedan od njih, Tomo Baburić, narodni zastupnik HSS obratio se Sjeničarcima sa protestom:

»To nije seljačko, to nije 'autohtono'. Nećemo ovdje nikakvih stranih primjesa.«

Na to mu Miljkan Mrkalj, sin siromaha Petra Mrkalja, zvanog Juzbaše odgovori:

- »Ova pjesma govori o bijedi seljaka. Ja sam se rodio u bijedi i ne znam ni za šta drugo nego za bijedu. Ako mi je već suđeno da bijeda bude moja, onda je i ova pjesma moja.«

Dok sam se ja bavio u Španiji, recitativni hor je nastupao 1937. godine i u susjednom hrvatskom selu Šišljaviću za vrijeme političkog zbora koji je držao Šubašić. Zatim se pojavio i u Karlovcu, u Hrvatskom domu, gdje ga je publika oduševljeno dočekala. Idućeg dana je »Hrvatski dnevnik« (list HSS) obavijestio javnost da HSS nema nikakve veze sa programom koji je izvodio hor iz Sjeničaka. Uspjesi hora pročuli su se i u Zagrebu. Iste godine hor nastupa u Radničkom domu u Zagrebu na godišnjoj skupštini »Seljačkog kola«. Svoju recitaciju morao je da ponovi. Godine 1938. nastupio je po drugi put u Zagrebu i to na poziv studenata. Kad sam se početkom 1939. godine našao u logoru u Francuskoj, dobio sam od mojih iz Jugoslavije isječak iz zagrebačke štampe, u kojima su izražene pohvale sjeničarskom horu. Bila mi je to satisfakcija i svjetlost nade u turobnom životu iza bodljikave žice, poslije sloma u Španiji.

Smatram da nije ni danas bez značaja da nešto kažem kako smo onda razumijevali bratstvo sa hrvatskim narodom. Pošto se Sjeničak, kao srpsko selo, neposredno dodiruje sa hrvatskim selima na obalama Kupe, (Skakavac, Kovačevac, Kablar, Selnica, Šišljavić) bilo je od izuzetne vrijednosti da se pitanje bratstva sa hrvatskim narodom postavi na ispravne osnove. Najviše sam se sastajao sa grupom mladih seljaka iz Selnice. Nastojao sam da objasnim i Srbima i Hrvatima klasnu povezanost i istovjetnost borbe hrvatskog naroda sa borbom srpskog siromašnog seljaštva. Praktičnim primjerima ukazivao sam na zajednički interes hrvatskih i srpskih seljaka protiv srpske i hrvatske gospode, tj. buržoazije i njenih »seljačkih« ekspanenata. Svođenje svih ondašnjih, raznovrsnih suprotnosti na ovu prostu i osnovnu, klasnu suprotnost, nailazilo je na vrlo dobro i lako razumijevanje hrvatskih i srpskih seljaka, pa je time i njihovo političko raspoloženje bivalo usmjereno u korist borbenog saveza srpskog i hrvatskog seljaštva i to u osloncu na borbu radničke klase. Zanimljivo je da naša parola saveza radnika i seljaka, uz istovremeno usvajanje gradskog proleterijata

kao prirodnog predvodnika u tome savezu, nije nailazila ni na kakav otpor seljaštva u ovome kraju. Ona mu je bila bliska i sama po sebi razumljiva. Nikakva »seljačka« ideologija u srpskim selima Korduna nije više mogla da uhvati korijena.

U takvoj koncepciji jedinstva između hrvatskih i srpskih seljaka nisam nikada pao niti u iskušenje da osporim, ili zanemarim njihovo hrvatstvo ili srpstvo. Naprotiv, imajući pred sobom hrvatskog seljaka podržavao sam ga i u njegovom hrvatstvu, jer je bio i nacionalno, a ne samo klasno ugnjetavan. U koliko je takav bio spreman da od svoje nacionalne svijesti pođe korak više, ka klasnoj svijesti, utoliko mi je bio još draži, baš zato što je Hrvat.

Organizacioni plodovi ovog kulturno-prosvjetnog i političkog rada u Sjeničaku sazrijevali su uskoro, jedan za drugim: godine 1938. stvorena je simpatizerska grupa KPJ od 9 članova, a 1939. obrazovana je prva ćelija KPJ koja je 1940. brojala 16 članova. Od 1939. pa sve do početka 1941. godine selo prikuplja i šalje pozamašne priloge u hrani i odjeći španskim dobrovoljcima interniranim u Francuskoj, a od 1941. učestvuje listom u Narodnooslobodilačkom pokretu. Teorije dogmatičara i sektaša, po kojima rad na selu nije ništa drugo nego jedan oblik narodnjaštva, bile bi više nego smiješne, da nisu nanijele velike štete našem revolucionarnom pokretu.

Uostalom, tako je bilo, manje više, u svim selima širom naše zemlje gdje god su djelovali napredni omladinci iz gradova, a porijeklom iz sela.

VI

Da li je politika bila jedini sadržaj moga studentskog života? Smatrao sam da je solidan studij medicinskih nauka jedan od mojih osnovnih političkih zadataka. Nisam podnosio studente-štrebere koji su se uvijek otimali za prvu klupu u amfiteatru, koji su klimali glavom na svaku profesorovu riječ. S druge strane, iako je bilo »slatko ne raditi«, nisam mogao da prihvatim ni mišljenje nekih drugova da su studije zanimanje manje vrijedno od tzv. čiste politike i da je zauzetost političkim radom dovoljno opravdanje za nemar prema studijima. Naprotiv, smatrao sam da lijevi student, pošto je već i inače izložen kritici i ogovaranju kao tobožnji neradnik i destruktivac, mora još više prionuti na ispите. »Politički« razlozi tako nalažu.

Volio sam književne i muzičke večeri, izložbe slikarstva i teatar. Ali, time sam se prilično odvojio od većine svojih kolega koji su uživali u kafančenju. Iznad svega volio sam prirodu i ferijska lutanja našom zemljom. Dragi saputnik na tim lutanjima bio mi je Toša Tišma, moj parnjak iz gimnazije sremsko-karlovačke. U ono doba bio je šušti antipod mome karakteru: racionalan, realista, realistični optimista. Čudno je kako smo se dobro slagali. Toša je volio prirodu kao i ja, iako svoja osjećanja prema njoj nije izražavao nijednom riječi divljenja. Toša je zanimljiv pripovjedač, naročito u prisustvu žena, ali smo nas dvojica mogli da pješačimo satima, da ne progovorimo ni riječ. Toša je umio da svoj privatni život planski organizuje, ali su naša putešestvija tekla bez ikakvog plana. Niti jedanput nismo morali da prođemo kroz fazu svađanja, kako je to

običaj među mladićima, prije nego se odluče kuda će. Dogovorili smo se nemuštim jezikom i, u toku putovanja, nikad se nije moglo ustanoviti ko je od nas dvojice prvi predložio da izmijenimo prvobitnu maršrutu, da navratimo u ovaj ili onaj grad, da se popnemo baš na tu i tu planinu, ili da zakonačimo iznenadno pokraj puta.

Naša putnička oprema bila je do krajnosti pojednostavljena: ćebe, aluminijska porcija, kašika, oštar nož, šihtov sapun, vuneni džemper, par vunениh čarapa, toaletni pribor, kutija šibica, zavoj, gaza, jod i čaturica za vodu. Jednostavnost nam je bila sinonim slobode. Turističke drangulije, naoko primamljive, kao i stvari i predmeti uopšte, osjećali smo tako, rastavljaju nas od prirode, privlače k sebi i — zarobljavaju. Od hrane smo nosili u rancu samo šećer, čaj, nešto slanine, sira i hleba, onoliko koliko je trebalo za jedan dan putovanja. Sve ostalo smo kupovali i jeli na licu mjesta, ukoliko nismo uzimali topli obrok u tzv. pučkim kuhinjama, kakvih je bilo po svim gradovima Dalmacije.

Konačili bismo doslovce na bilo kom mjestu gdje nas zatekne noć, ili umor: pored puta, u kršu, na plažama, na željezničkim stanicama, u parkovima i našem mladom tijelu nije smetao ni šljunak ni šoder, a kamen, kamen nam bijaše meko uzglavlje.

Žandari su uopšte bili jedina nevolja i napast za putnike kakvi smo mi bili. Nije im bilo dosta da nas legitimišu. Valjalo je još iz nas cijediti odgovore kuda, zašto i s kakvim namjerama putujemo. Nisu nikako mogli da nas shvate, čak ni onda kad bi pokazali dobru volju da nas shvate. Uostalom, nije to mogla ni većina dobrih gradana-turista, starih i mladih koji su već u ono doba putovali na more, pretovareni koferima i svakojakim kerefecima i odsjedali u udobnim hotelima. Naš skitnički larpurlatizam je u jednim izazivao sažaljenje, druge je zbunjivao, treće srdio, kao što i sva druga »nastranost« razdražuje prosječnu svjetinu. A mi smo uživali u naporu i znoju, pa u slatkoj opuštenosti i čistoći pokraj rijeka, u beskrajnim vidicima s planina, u samoći i slobodi koju smo sami osvajali. Htjelo nam se nekad i da šokiramo »malogradane«. Kad smo na svetostefanskoj plaži, na podnevnoj žezi, sa slašću mljackali slaninu i paradajz, dame su s gađenjem okretale glavu od nas. Naša ferijalna skitnja kroz prirodu nisu bila opterećena nikakvim asketskim shvatanjima. Prezirali smo doduše mekušstvo i razmaženost, ali smo iz prirode obilato kusali užitak. Užitak kroz napore, užitak kao rezultat napora. Nismo još imali ni pojma o Marxovoj teoriji otuđenja, ali smo, podstaknuti Rousseauom, došli i sami na misao da se čovjekova ljudskost tj. istinsko ljudsko bitisanje najpotpunije ostvaruje u slobodnoj prirodi i radi toga čovjek treba da se vrati njoj. Ko se otuđi od prirode, otuđio se od samog sebe i svojih ljudskih vrijednosti. Nismo imali ni pojma o društvenim uzrocima čovjekovog otuđenja, ali smo zamišljali kako će »povratak prirodi« tj. svojoj vlastitoj prirodi i čovječnosti, biti jedna od najljepših tekovina revolucionarnog preobražaja društva.

Jedanput zamalo da ne izgibosmo. Na cesti Obrovac - Gračac, najprije, penjući se uz Velebit, pretrpili smo opasan udar od vrućine i žeđi. Tek na prijevoju našosmo jednu krčmu i vode. Tad, raspoloženi i orni, krenemo niz brdo ka Gračacu. Bili smo goli do pasa i Toša se bijaše baš raskokodakao, pričajući neku od svoji priča. Nigdje nikoga. Sve sam krš i šikara. Odjednom,

iznad nas, iz grma začujemo krik: »Stoj! Ruke u vis!« Iz grma se naziru dvije žandarske kape i puščane cijevi. Stadosmo prestravljeni. Žandar viče da pokažemo legitimacije. Hoćemo da se latimo u zadnji džep, ali žandari, misleći da se laćamo oružja, nanišaniše puškama i povikaše u panici: »Ruke u vis«. Najzad se Toša pribere i upita ih mirno: »Dobro, hoćete li legitimacije, ili hoćete da držimo ruke u vis? Legitimacije su nam u zadnjem džepu.« Jedva su se smirili i izišli iz zasjede na cestu. Najzad se stvar objasnila: tih dana, zapravo tih godina, Velebitom i Likom krstarile su ustaške bande, čineći razne diverzije na željezničkoj pruzi.

Tokom svojih studentskih putovanja sam obišao jadransku obalu od Sušaka do Ulcinja, planine Durmitor, Komove, Bjelašnicu i Kamniške Alpe. Kad ovome dodam još predjele koje sam vidio za vrijeme ratnih pohoda i poslije rata (spustio sam se kajakom dva puta niz Drinu, logorovao u Šator planini, na Trnovačkom jezeru, pentrao se po Magliču, Šari i Prokletijama, krstarilo jedrilicom po otocima) izgledalo bi kao da sam se sit nauživao ljepota naše zemlje. Pa opet, danas me spopada teška tuga i panika, kad pomislim koliko mi je toga još preostalo nevidenog. A još više sam tužan kad znam kako naš mladi čovjek bjesomućno juri automobilom od Đevđelije do Afganistana, od Sežane do Costa Belle, a još nije stao nogom na kamen vlastite zemlje, nije zaronio u Crno jezero, nije vidio izlaz sunca sa Komova. Šta je to? »Novo vrijeme? Integracija sa cjelokupnim svijetom? Svijet je postao mali? Burni razvitak standarda, ambicija, radoznalost?« Ja ne vjerujem da sva ta halapljiva konzumacija »doživljaja« donosi i jednu jedinu lepotu u riznicu čovjekove čovječnosti.

Ako su Plitvička jezera imala ikad svoje vjernike i hodočasnike onda smo to bili mi, tridesetih godina. Na povratku s planina i mora redovno smo tamo navraćali na »sapiranje soli«. Ja ne znam da li je uopšte moguće izložiti redosljed vrijednosti koje nam nude Plitvice, jer je tu sve, sve »najljepše na svetu«. I prašuma kad se probijaš od Rudopolja do iznad jezera Ciginovca, i mliječna boja vode u kojoj se kupaju okamenjena stabla, i mahovina od koje narastaju jezerske brane, i slapovi-zavjese iza kojih se možeš sakriti s voljenom djevojkom i jezercakarlice, stvorene za vilinska kupanja, i sutonske sjenke što se spuštaju sa Seliškog vrha. Nisu uspjeli da mi tu ljepotu sasvim nagrde ni ondašnji hotel, u koji nam nisu dali ni priviriti, ni slavni »Isus« - trgovac koji se vazda smijuckao iza svoje bujne brade i tancukao iza tezge, a potrošaču gulio kožu do kosti, ni ploča, uzidana na jednom vidikovcu na donjim jezerima, sa »stihovima« Ivana viteza plemenitog Trnskog:

Oh, divna su Plitvička jezera
Nij'm dorasla ni kista ni pera
Da opišu sve ove krasote
Što ih Bog stvorio tote

Pa ipak, ja bih iz beskrajnog spiska nekadašnjih plitvičkih vrijednosti izdvojio i stavio na čelo samo jednu: slobodu. Plitvička sloboda je bila nešto što nije trebalo ni osvajati, ni krasti. Ona se nudila sama, ona je mamila i osvajala i samo ukleti Raščovjek mogao je da joj odoli. Kako da se ne okupaš u »burgetu«,

kako da ne podmetneš grudi ispod slapa, kako da ne polegneš po zemlji, da pomiriš ciklamu. Svuda se smjelo stati i pogledati, na svakoj livadici povaljati, šatorčić razapeti. Ko bi danas mogao i povjerovati da je prije četrdesetak godina bilo slobodno logorovati na labudovačkim livadama, ili na otočiću posred Kozjaka? A u dragama Proščanskog jezera mogao si susresti medvjeda koji je sišao sa Seliškog vrha da čalabrcne koju ribu ili raka.

Ali, ovako nije moglo da potraje dugo.

Kada je izgledalo da su ostvareni temeljni društveno-istorijski uslovi za »slobodu za sve« pojavio se Homo Consumens. Čudovište. Ne jedan, ne grupica, nego milioni. Ne više zaneseni i prirodobojazni hodočasnici, nego halapljivi lovci na »doživljaje«, štirnerovski osvajači »za sebe«, sumanutu trkači, luralice koji se ne vraćaju sutra u predio u kom su boravili danas. Homo Consumens je svuda stranac, prolazni gost, nigdje domaćin. Ne više pješak sa ruksakom, nego motorizovani apokaliptički jahač, opremljen sredstvima za efikasnu tehnologiju uništavanja: naftom, plastikom, limom i vatrom. Iza sebe ostavlja đubrišta i požarišta.

Po pučini mora, duž morskih žalova, u gajevima maslina, u grmovima nara i mirisne žuke, pokraj lovora i čempresa, uz obale rijeka i jezera u parkovima i naseljima iza luksuznih vila i vikendica, ispod motelskih i hotelskih terasa gomilaju se, leže, gnjiju i smrde kadaveri neumrle Smrti, posljednje opomene čovjeku da mu je blizu kraj: boce boce staklene boce plastične boce pivo trebjesa ulje vital ulje dijamant racke whisky fruškogorski biser ružica paprika ketchup bidex intimni desodorans konzerve lovačka pašteta kislo zelje s kranjsko klobaso adria tunjevina sarma guščija pašteta motorno ulje shell boce boce original maraschino badel stari graničar istra bitter čačanska šljivovica mravocid fructal dvojni c antiled spray tegle tegle tegle kompot od bresaka kompot od šljiva sladki feferoni u kisu marmelada od kajsija marmelada miješana grocka đem od jagoda domaći ajvar boce boce boce pepsikola zlatni vinjak navip milion župski vinjak užička klekovača trenk vinjak fruškogorski biser čačanska šljivovica limeneke limenke limenke (uvozi se lim po skupe pare) orange juice heinz worcestershire sauce goveđi gulaš cannex čajna pašteta fižol s klobaso domaći doručak adria sardinice vikend šunka gavril frankfurter sausages grah sa slaninom svinjska srca u safru škembići trim pašteta krem krastavac tetrapak mleko tipizirano prima toska ulošci solea pravi med tomv majoneza medex nivea kruškovac kisela voda knjaz Miloš delkava smotani fdeti belinda hair spray carlsberg beer faks helizim đuveč kulpin tokalon krem zdenka sir akvatan kamniška gorčica shell motor oil blendax fresh kuhan fižol boce limenke boce tetrapak plastične kese limenke binde i još binde i krvave vate nin vus svijet limenke boce limenke ilustrovana politika (nestašica papira) limenke staklo (isječeni tabani) er un sie najlonske čarape ...

I šta sad dalje?

Čovječanstvo je stiglo na raskrnicu: ili će se ugušiti u vlastitom izmetu, ili će se društvo, sa svojim institucijama sile i milosrđa, ideala i realne moći postaviti između prirode i čovjeka i, štiteći, prirodu, podviknuti čovjeku: »Stoj, ni koraka dalje!« Nehumano je to, ali šta mu preostaje? Nemoguće je da se izbjegne pitanje:

a šta će biti sa čovjekom? Kakvom cijenom on treba da plaća društveno posredovanje između njega i prirode? Satjeruju ga već danas u kampove-torove i hotele-dušegupke, rastavljaju ga od prirodnih rezervata tablicama restrikcija i prijatnji, mora da se kreće u kretinizovanim kolonama iz kojih posmatra okolni svijet očima vodiča, a ne svojim očima. Gledam baš tako na beogradskim ulicama: idu kolone turista, došli su iz bliskih nam zemalja, sve dvoje i dvoje, drže se za ruke kao gluvonijema dječica, niko da vrdne iz kolone, jer gonič neprestano opominje: »Kud si naumio Čovječe, Individuo? U stroj!«

Da li ćemo već za koju deceniju posmatrati ostatke prirode kroz rešetku, kao što blenemo u egzotični dragulj u muzejskoj vitrini, da li ćemo se Plitvičkim jezerima moći diviti još jedino sa nekog džinovskog mosta koji će biti razapet između Seliškog vrha i Međeđaka, da li ćemo Galovački vodopad moći posmatrati jedino iz kosmičkog broda pomoću teleskopa (hiljadu dolara za jednu minutu), dok će nam mazne stjuardese stavljati pod nos sintetički odlivak plitvičkih ciklama, natopljen sintetičkim parfemom? Svemoćna tehnika nam, kao od šale, nudi takva rješenja. Ko će biti novi Ivan Trnski? Zahvaljujem. Ili će začarani krug biti presječen na jedino mogući način, a to je istinskim društvenim preobražajem koji običavamo nazivati socijalizmom u kome će oslobođeni čovjek odista postati gospodar samog sebe i svih razornih sila koje je stvorio. Možda je moja nada u dolazak takvog društva, danas, hiljadu devetsto sedamdesetih godina, snažnija od lične snage da ga izvojujem i ljepša od realnih izgleda da ga i doživim, ali ono jedanput mora doći, mora doći, ako čovjek želi da se spase od samouništenja, ako ne želi da uskoro zapjeva: »Nek se ovaj vijek srami nad svim vjekovima, on je era strašna ljudskim koljenima.«

VII

Negdje- početkom tridesetih godina putujemo Joka Radunović i ja željeznicom od Beograda ka Zagrebu. Treći razred putničkog voza, četrnaest časova vožnje i stajanja na postajama što se beskonačno nižu i koje nas zamaraju svojim sufiksima »-inči« i »-ovci«. Mimo nas sijevaju ekspresi, kupei u crvenom plišu, vagon-restorani i kola za spavanje, i, nas dvojica, srećni smo i zadovoljni što smo u trećem razredu putničkog voza, u radničko-seljačkoj masi, a ne u plišu ekspresa. Jer: mi smo dio te treće, radničko-seljačke sporovozne klase i mi želimo da joj ostanemo vjerni. Pliš, makar bio i crvene boje, otuđio bi nas od nje. Pliš je samo za buržoaziju. Četrnaest časova putovanja od Beograda do Zagreba je dovoljno dugo vrijeme da bi Joka Radunović ispriповijedao sve što se onda moglo reći o situaciji u svijetu (»revolucija u Njemačkoj tek što nije«), o krvavoj diktaturi kralja Aleksandra, o dalekovidnosti Marxa, Lenjina i Staljina i, povrh svega, o slici Budućeg društva¹¹ ka kome neminovno idemo. U jednom trenutku ja primijetim da na prozoru našeg kupea nedostaje kožni kaiš, onaj što služi za potezanje prozorskog okvira; neko ga je nožem odfikario; zatrebao mu kaiš, možda za uprtač na torbi, možda za samar, ili za zakrpu na opanku, ili prosto zato da mu se nađe.

¹¹U ono vrijeme smo se rado služili izrazom »Buduće društvo« u značenju socijalizma - komunizma.

Upitam Joku razočarano:

- Vidiš li ti ovo? Kada će ljudi, pojedinci, prestati da krađu državne stvari?

-- Onda kad nestane privatne svojine, u Budućem društvu toga neće biti, reče odsječno Joka Radunović.

Priča o kaišu odražava prilično tačno naše ondašnje predstave o socijalizmu. Svi smo mi onda bili duboko ubijedeni da našu viziju »Budućeg društva« zasnivamo isključivo na naučnim postavkama Marxa i Engelsa. Nauka i samo nauka! Nismo bili ni blizu svjesni istine da je naučnost bila samo jedna komponenta. Naučni socijalizam nije aritmetika. On je revolucionarna teorija. On ne bi bio revolucionaran, ako bi se zasnivao na »čistoj« nauci, ako ne bi dao mjesta i apstrakciji, poetskoj viziji, idealu. U tom se sastoji privilegija, ali i zla kob svakog revolucionara. Kada smo Joka Radunović i ja vodili svoju četrnaestočasovnu raspravu u željeznici od Beograda do Zagreba, u vagonu prepunom »radnika i seljaka«, mi smo, služeći se apstrakcijom, sveli sav taj šaroliki putnički svijet na homogenu društvenu klasu i sasvim zanemarili istinu da u našem vagonu ne sjede samo »eksploatisani šumski radnici« i »seoski pauperi« nego i džepari, kockari, skitnice i špekulanti koji će smjenu političke vlasti ne samo preživjeti, nego i nastaviti, čak vrlo konjunktorno, svoj zanat i u »budućem društvu«! Joka je rekao kako će ljudi, kad uzmemo vlast, prestati da odsijecaju kaiše po vagonima, a ljudi iz našeg vagona, smjestivši se u institucije koje im je otvorio socijalizam, nastavili su da odsijecaju, ne samo kaiše ... Ali, čak da smo bili i manje subenasti, da smo bili ne znam kako potkovani u naučnoj teoriji, ne vjerujem da bi iko mogao da bude toliki skeptik pa da predskaže kako će jedan socijalistički poredak morati da bije bitku protiv varalica svih kalibara, počev od kasirica u samoposluzi, nakupaca, prekupaca, kasapina, konobara, pa do mega-defraudanata u bankarstvu, spoljnoj trgovini i u — politici, a da će tzv. malom čovjeku, kao žrtvi, preostati utjeha u teoriji o »prelaznom periodu«.

Polazeći od istinskih naučnih postavki marksizma, mi smo bili skloni da Nauku, Razum, Logos dovedemo na pijedestal apsolutnog zakona koji će spriječiti sukobe, anarhičnost, apsurdne i lopove. Samo Nauka, samo Razum, samo Logos! I nismo bili svjesni toga da mi, u stvari, kritičko pouzdanje u naučna sredstva pretvaramo u slijepu - vjeru. Vjera u nauku postade vjeronauka. Kao da nam se htjelo zaboraviti da kroz čitavu istoriju čovječanstva (ili »praistoriju« iz koje smo, dakako anticipantno tj. utopistički, već tobože iskoračili) koračaju zagrljeni nauka i praznovjerje, razum i glupost, logos i absurd. Ne mogu jedno bez drugoga.

Zamišljao sam socijalizam prevashodno, kao vlast nauke i razuma. Nikome među ljudima neće biti potrebni bezumlje, glupost i pakost. Moj misaoni život u studentskom dobu kao da je već utirao put tome budućem životu. U težnji ka toj budućoj svjetlosti ponekad sam tonuo u sumrak opsesije.

Koračam tako kroz park, u žurbi na predavanje. Ispriječila mi se rondela u parku. Gnjevan sam na rondelu što mi presijeca najkraći put. Želim da idem najkraćim putem. Rondela mi je nešto glupavo i besmisleno, djelo aristokratsko-buržoaske dokonosti. Mi ćemo zbrisati sve rondele! Koraćaćemo uvijek i samo pravo! Nisam onda pretpostavljao da bi ikad moglo doći vrijeme, kada ću

poželjeti čaroliju krivudavih puteljaka i da bismo pravolinijskim kretanjem mogli udariti glavom o zid.

Čelik i beton, fabrike i dimnjaci, rudnici i mašine, spletovi željezničkih tračnica i mostovi, oblakoderi i neonske »svjetlosti velegrada«, kult Dnjeprostroja ... u svemu tome sam gledao veliki Smisao Budućeg, jedinu stazu ka blagostanju čovjeka i njegovom oslobođenju od svakog ropstva. Doduše, još u meni plamti mržnja protiv raščovječenja koje donosi industrijsko-kapitalističko doba, podojen sam Gorkijevom »Materom«, još me uzbuđuju Michael Gold (...»fabrike čelika, kao plameni zmajevi, proždiru ljude, zemlju i nebo«) i Janko Đonović (»Crnci i Crnogorci ... vlastitim rukama svoju raku kopaju, oh, raku svojih dana«), i grafike Kathe Kollwitzove i Otto Dix i Georg Grosz i Masereel i Hegedušić, Postružnik, Kujačić ...

Ali, kao da sve to ostaje u dalekoj prošlosti, jer tu je već preda mnom i socijalističko prevazilaženje zla: Eisenstein »Generalnom linijom« pravi poemu mašinama, koje će »preurediti vjekovni lik Zemlje«, Gropijus industrijalizuje kućni namještaj, demistifikuje stroge aristokratske stilove, slikar Leger kao da veliča mašinskog čovjeka. A Mosolovljeva simfonija »Fabrika«, izvedena usred Kolarčeve dvorane, dala mi je osnovu da zamislim kako je to cijukanje testera i lupardanje čekića upravo idealni i za svu Budućnost dominantni obrazac socijalističke muzike (istini za volju, te moje muzikološke fantazmagorije bile su više plod »zdravorazumske« konstrukcije i ideologije nego li mog intimnog odnosa prema muzici, jer, daleko rade sam slušao, na primjer Enrika Majnardija kako u zanosu, na bis, izvodi Borodinov »Nokturno«).

Beograd me razdraživao svojim buregdžijama, čevapdžijama, žandarima, pitomcima, gardijskim oficirima i Sofkama i ja sam se u potrazi za »pravom i čistom« radničkom klasom, nedjeljom izmicao iz grada do dunavskih obala da posmatram igre Siptara - testeraša i obrise fabričkih dimnjaka. A na tim dunavskim poljanama ljudi su, ljudi iz Tamnog Vilajeta, i dalje pjevali: »Aj, pargar na pargar to je stara stvar«, ili »Čep čep u slavinu, nož nož u slabinu, rogo rogo rogozi sedi pa vozk. Da, nož u slabinu ...

Sto sam više uspijevao da pojmem Buduće društvo, kao poredak zasnovan na nauci, to dublje sam tonuo u neku vrst omamljenosti. Omamljenosti od — scijentizma i racionalizma. Bio sa ubijeden da će samim činom političkog prevrata ka socijalizmu biti uspostavljena apsolutna vladavina Nauke i Razuma. Sve će teći mirno, kao golema rijeka, sve harmonično, bez sukoba i lomova, bez strasti i zavisti, sve po naučnom planu. Tako u ljudima, tako između ljudi, tako između socijalističkih naroda i država.

Moraće da prođu decenije borbe i ratova, zanosa i padova, pa da uvidim svu relativnost Nauke i Razuma. Badava naučni zaključci, ako društvo nije spremno da ih prihvati.

Svi se sjećamo brazilijanske kafe! Tridesetih godina su počeli brazilijanskom kafom ložiti lokomotive i mi smo u našoj propagandi socijalističkih ideja ukazivali na taj kapitalistički apsurd i to ne bez pakosti i oholosti: eto, vidite, toga neće biti u socijalističkoj planskoj privredi. A četrdesetak godina docnije naša štampa će svakog proljeća, nadugačko i naširoko, kukati nad paradajzom

poljoprivrednog dobra u Bogdancima! Bogdanci proizvedu vagone ranog paradajza, a trgovci »neće« da ga otkupe. Nema se kud s paradajzom nego u đubrište. Nije ni za lokomotive... Pa šta je to? Jedni vele da je manjkao dogovor između proizvođača i trgovaca (subjektivni faktor), drugi da je u pitanju nekakva viša ekonomska »logika« (objektivni faktor) a savremeni potrošač neće da zna ni za dogovore ni za logike, i sva je sreća da ne zna ni o brazilijanskoj kafi, kao argumentu protiv kapitalističke anarhičnosti. Svakog proljeća: opet Bogdanci.

Dosadiše mi novinari i političari. Kao da su dokoni, ili da tjeraju šegu sa mojom zdravorazumskom ograničenošću, tek, ne prođe dan a da se ne raspišu o gubicima koje trpimo. O gubicima što nastaju i rastu jer uvozimo više nego što izvozimo jer nam se ne isplati izvoziti jer uvozimo i stari papir i po stotinu tona godišnje a naše kuće podrumi tavani dvorišta i predgrađa guše se od starog papira i ne isplati nam se sakupljati stari papir vele da je računica (dajbudi da je računica) uvozimo stare krpe jer ih se ne isplati sakupljati uvozimo metalne otpatke čak iz Amerike za dolare dabome a naši potoci šumarci i polja puni su starih kanta i limenka ne isplati se sakupljati isplati se uvoziti glinu kreč i kamen isplati se ne raditi krasti i varati uvozimo staro staklo a po našoj zemlji oko kafana i planinskih hotela na plažama svuda staklo ne smiješ bosonog hodati ne isplati se sakupljati boce i tegle ne isplati se platiti carinu za robu koja je skupo plaćena u inostranstvu i roba leži na granici leži godinama pa se tu nagomilalo četiri stotine milijardi vrijednosti (takvim podacima me, avaj, hrane Beogradske novosti od 12. V 1975) stoje i gnjiju milijarde a u privredi vlada takozvana besparica novac se uzima neopazice putem poreza od građana za saniranje gubitaka u privredi a »što je najgore pri tom veći deo onih koji prave gubitke kao što pokazuje slučaj Beograda i nisu nikakva privreda već go špekulant i luftiguz« (tako napisu Jug Grizelj u »Večernjim novostima« 12. V 1975. i ostade nekažnjen zbog te klevete) uvozimo jabuke a pod našim stablima leže i trunu brda ne isplati se a isplati se uvoziti iz Italije i Grčke vele da je računica da je barem računica u Beogradu pišu tako novinari baca se stotinu i dvadeset tona hljeba mesečno jer nema dogovaranja jer nema sporazumijevanja između pekara i trgovaca ne isplati se dogovor ne isplati se uzgajati maslinu ne isplati se vinova loza ne isplati se bijela flota trgovcima se bolje isplati uvoziti škart šund i kič s milijonima provizije u džepu ne isplati se fabrika koja proizvodi robu za tržište a isplati se koja proizvodi gubitke ne isplati se jagnjad na pustim pašnjacima ne isplati se čuvati čudesno lijepe planinske rijeke odoše nam rijeke u kanalizaciju jedna za drugom vele da ih odnese računica dajbudi da je i računica ne isplate se rezolucije zaključci apeli protesti lamenti i vapaji za rijekama odoše u kanalizaciju odoše pastrve i mladice ode žuborenje odoše vrbaci pod najlonske krpe.

Kao skojevac bio sam tako dalekovid i još više naivan da sam zamišljao kako će i samo jedenje hrane postati maltene čista naučna tehnologija. Ješćemo po receptu nauke, s užitkom ali bestrasno, ješćemo radi uma i duha, a ne radi crijeva, ješćemo da bismo postali krepči, umniji i plemenitiji, a ne da preživimo i podrigujemo u otromboljenoj pospanosti. Proždrljivosti ljudskoj biće kraj. Zavladaće u svemu mjera i umjerenost. Ne premalo, ali ni previše. Ritualna tišina za trpezom. Baš kao nekad u patrijarhalnim seoskim porodicama. A mi smo odmah poslije ratnog pošćenja i gladovanja (u zemlji je vladao režim »tačkica«)

zaveli državne gozbe. Dakako, nije se to moglo izbjeći: tu su posjete velikih inostranih dostojanstvenika, tu su naši praznici. Pa nećemo, valjda, spasti na zloglasnu »uravnjilovku«. Gozbe, odnosno »prijemi«, bijahu aranžirani u zapadnjačkom stilu: hladni bife i samoposluživanje, ljudi prilaze ka stolovima punim jela, uzimaju šta i koliko hoće, prema ukusu i apetitu. I ja sam se posluživao. Svakako. Ali sam dozvoljavao sebi i malu nepristojnost da posmatram goste. I tako vidjeh jednoga: uzeo čovo najveći pladanj i stao da slaže: red rakova, red morske ribe, red riječne ribe, red fazana, red pršuta, red prasećeg, red jagnječeg, red ćurećeg, red ruske salate i na sami vrh ove piramidalne građevine nasadi komad torte. Sve odjednom, sve na jednom tanjuru. I slano i papreno, kiselu i slatku, luk i vanilija. Čovjek je htio da se u jednom posluženju osigura, jer, naopako, stolovi će za čas da se isprazne, a izvan dvorane vlada sistem »tačkica«, jer dosta je bilo nemaštine i patrijarhalnog reda, kada je, s ocem na čelu stola, cijela porodica iz jedne zdjele srkala vareniku odmjereno, skromno i bojazno. Čovjek je i danas živ i, mada u poodmaklim godinama i, nasuprot svim predviđanjima moje medicinske nauke, nije ga do sada tresnuo ni moždani ni srčani udar.

Apsolutna vladavina Nauke! Doista, nauku uvodimo ponekad na svečana vrata, da bismo je, često puta, odmah gurnuli u zapećak. Ugledni naučnici su dobro došli i rado gledani, kao nakit, kao mirodija, kao jedan od sastojaka u političkim tijelima, ali samo dotle dok koračaju po taktu dnevne politike. Ako to ne uspijevaju, potiskuju ih u tamni vilajet »čiste« nauke za čije proizvode društvo nema više nikakvog interesa, a politička misao se oplodava bez naučnika, sama od sebe, u samim centrima političke moći, partenogenetski. Vrhunski naučnici mogu da uđu u spregu sa tehno Birokratijom što široke krugove društva dovodi u iluziju kako je nauka u cjelini i principijelno visoko cijenjena.

Dok sam studirao medicinske nauke — pa i kasnije, kad sam, kratko vrijeme, u ratovima, vršio ljekarski poziv - volio sam strastveno medicinu. Bilo mi je najveće intelektualno zadovoljstvo da naslutim skrivene i zamršene procese u organizmu, da se izvučem iz lavirinta dijagnostičkih zamki i da mnoštvo zapaženih znakova dovedem u međusobnu vezu pa da ih stegnem u čvor, u ono što nazivamo dijagnozom. Ako bi mi uspelo da bolesniku ili ranjeniku još i efikasno pomognem, to mi je bila vrhunska satisfakcija. Moj pristup ka bolesniku bio je strogo racionalan i »hladan«. Barem u mojoj svijesti je bilo tako. Možda je i iz mene zračila nekakva emanacija čarobnjaka — vrača (nije slučajno što se na ruskom jeziku ljekar i danas naziva »vrač«) bez koje, kako izgleda, bolesnik i ne može da doživi ljekara kao takvog, ali, mogu to sasvim pouzdano da tvrdim, meni ta pojavnost ljekarskog poziva nije nikad stajala u prvom planu, ona je možda bila samo nehotična funkcija ili rezultanta racionalno i objektivno obavljenog posla.

U svojim studentskim danima sam zamišljao da će u socijalizmu odnos između ljekara i bolesnika biti uspostavljen na čisto naučnim i humanim osnovama, bez ikakvog posredništva između njih, posredništva izraženog u materijalnom interesu bilo ljekara, bilo bolesnika, bilo državne kase. Razumije se, i to je bila jedna od mojih utopija, ali, moramo to priznati, na toj »utopiji« je počivala naša agitacija i propaganda za Buduće društvo!

»Izgleda da mi je suđeno da se cijelog života borim protiv - socijalističkih budala«. Tako *mi reče* Božo Maslarić s proljeća 1945. godine, pošto se, sav ispošćen i s brkovima poput onih u Tarasa Buljbe, vratio iz Sovjetskog Saveza. Nismo se vidjeli od Španije. Znao sam nešto o njegovoj tragičnoj odiseji kroz Španiju i Afriku, slušao sam da je doživljavao svašta. Božu sam osjećao kao istinskog komunistu čija ljudskost, iskrenost i neposrednost prema drugim komunistima, naročito mladima, nisu bile pridavljene ni osakaćene kompleksom politike i političkog prestiža. Pa ipak, njegova izjava o životnom bilansu, kao o neprestanoj borbi sa »socijalističkim budalama«, budući da mi je izgledala uprošćena i drastična, djelovala je na mene šokantno, tim više, što sam Božu smatrao starim i ortodoksnim (u najboljem smislu ove riječi) komunistom koji, ipak, ne bi smio da sebi dozvoli toliko slobodoumlja. Tek potonjih godina, sve do danas počeo sam uviđati gorku istinitost Božine šale. Niz »gluposti« je upravo beskrajn. Ratio i Logos, kao bitne pretpostavke i najprivlačnije vrijednosti novog društvenog poretka, kao da su iz stvarnosti satjerani u sferu ideologije, u posljednji rezervat ideološkog parka, odakle se, povremeno, izvode pred svijet kao zanimljivi fosilni ostaci minulih vremena.

Jer, kakve veze s Razumom (ne samo s onim apstraktnim, neistorijskim, nadvistvenim što još od Heraklita i Anaksagore do Descartesa i Hegela nastoji da se učvrsti u jednom svijetu bezumne strasti za *nasiljem, uništavanjem i ponižavanjem*) nego i s Razumom koji je sadržan u Marxovoj teoriji socijalizma. Kakve veze ima, na primjer, Staljinova politika prema međunarodnom radničkom pokretu i prema vlastitom narodu, prema vlastitoj klasi u samoj Rusiji? Staljin je tridesetih godina upregao cijelu Treću internacionalu i sve nas da dokažemo (svim sredstvima: izvjesnim mrvicama činjenica i logike, ali i iskonstruisanim optužbama, klevetama i ucjenama) kako su socijaldemokrati u Njemačkoj ustvari »socijal-fašisti«, te zato oni, a ne nacisti, jesu glavni neprijatelj komunistima, glavni neprijatelj revoluciji. Umjesto opšte mobilizacije svih snaga protiv nacizma, mobilizacija protiv socijaldemokrata. Posljedice su bile katastrofalne: milioni socijalističkih i komunističkih glasača, ogorčenih i razočaranih glupavom stranačkom borbom, bijahu natjerani u naručje Hitlera. A glavno je u tome košmaru ovo: nije da nije bilo ljudi koji su, vođeni svojim bijednim razumom i »malograđanskim« shvatanjem poštenja, već onda smatrali da je kampanja protiv socijal-demokrata glupost i bezumlje, ali su i oni neminovno potpali pod udarac »linije«. Već je VII kongres Kominterne priznao - a deceniju kasnije kad smo jedva preživjeli Hitlera svi skupa ćemo priznati - da je ono bila »greška«. Jednostavno i skrušeno priznanje »greške«. I - nikom ništa. Nismo li i danas svjedoci netrpeljivosti između komunista i socijalista u Francuskoj, Španiji i Portugalu? Kao da ništa nisu naučili iz prošlosti, kao da im je glavni cilj ne socijalizam u tim zemljama, nego partijska hegemonija, kao da im je glavna teoretska ambicija da se, poslije pretrpljenog zla, na nekom budućem kongresu podnese »duboka analiza« (glubokoj analiz) štetnih posljedica nesloge i izjavi priznanje »grešaka«. I svi živi koji su zaboravili prošlost burno će= aplaudirati toj otkrivenoj »mudrosti«.

Kakve veze s Pameću je imalo pogubljenje stare garde boljševika, uništavanje miliona sovjetskih ljudi, naučnika, kulturnih radnika, pisaca,

obespravljene cijele radničke klase, pogubljenje oficirskog kadra Crvene armije baš u predvečerje Hitlerovog napada? Opet priznanje »greška« i opet - aplauzi.

Kakve veze s Razumom je imala teorija da glavni zadatak međunarodnog radničkog pokreta i svih komunističkih partija svijeta nije razvijanje revolucionarnih snaga u svakoj pojedinoj zemlji, nego bezrezervna podrška svakom političkom potezu sovjetske države?

Kakve veze s Razumom je imalo Staljinovo nastojanje, uostalom uspješno, da kinesku radničko-seljačku revoluciju dvadesetih godina sabije u okvire buržoasko-revolucije, da kineskim komunistima nametne vodstvo Kuomintanga i generala Čang Kaj Seka, preporuke da se komunisti odreknu od seljačkih ustanaka, da pobunjeni radnici u gradovima predaju osvojeno oružje?

A da bi jedna velika socijalistička zemlja, kao što je Sovjetski Savez, mogla pripremiti ratni pohod protiv jedne male socijalističke zemlje, kao što je Jugoslavija (1948- 1953. godine), da bi se dva socijalistička kolosa mogla i oružjem sukobiti kao što se to događa na izvjesnoj tamo rječici Usuri, da bi jedan Ču-Deh na čelu radničko-seljačke armije mogao da se potuče sa Budonijem koji isto tako predvodi jednu radničko-seljačku armiju, obadva pod crvenim zastavama, obadva pod petokrakim zvijezdama, obadva u odbrani »pravog« socijalizma i »jedino ispravnog« marksizma — lenjinizma, sve to nam se prije četrdeset godina ne bi usudio predskazivati, posle Nostrads musa, ni najperverziji buržoaski mozak.

Beskrajan je niz ovakvih gluposti.

Da li su to doista gluposti?

Da li su samo gluposti, ili u njima ima, kao u svakoj gluposti, i zrnce разума?

Neki historičari i real-političari će naći stotinjak razloga da objasne, ili opravdaju, sve ono što se našem prizemno mislećem i razumu pričinja kao bezmisao, kao ruglo nad socijalističkim idealima, kao izdaja elementarnih historijskih mogućih socijalističkih postulata. Oni će nas podsjetiti da sve treba gledati »dijalektički«, da iza tih bolnih i prljavih pojava (»deformacija«) treba »ipak« vidjeti »više ciljeve« socijalizma koji su djelomično i ostvareni, da je Staljin »ipak« i uprkos svojih »grešaka« izvojevao grandioznu pobjedu nad fašizmom (»konac djela krasni«), da su, u krajnjoj konsekvenci, »ljudi morali raditi onako kako su radili, jer nisu mogli drukčije«.

Tako shvaćena dijalektika i tako primijenjena istoričnost je, svakako, najniži, najvulgarniji, najpokvareniji, najbezočniji način ljudskog mišljenja. Njime se može pravdati sve, apsolutno sve, najgrozniji zločini, izdaje, tiranije, dabome, ipak samo onda kada su njihovi subjekti »veliki ljudi«. Za male ljude dijalektika ne važi! Ako su mali počinili nešto nepoćudno velikima, oni mogu biti samo - krivi. Veliki su uvijek pravi, i zaslužni su ložači lokomotiva istorije, i njima, bez obzira na gluposti (»tu i t; mo i ponekad«) pripada »ipak« rajsko naselje, a mi smo ustvari glupači i nazadnjaci, jer mislimo dogmatički, kruto moralistički, racionalistički, apstraktno - humanistički i nepolitički, jer nasjedamo buržoaskoj propagandi. I tako dalje.

Izgleda da je danas potrebna prilična doza građanske neposlušnosti da bi se smjelo »složene« pojave redukovati na proste imenitelje, da bi se jednostavno i djetinjски naivno reklo: »Ljudi, zar ne vidite, pa kralj je go!« Treba reći: ta nisu posrijedi ni zablude, ni greške, ni gluposti, ni viši interesi, ni dijalektike, posrijedi je Razum, da, i te kakav Razum, Razum moćnika, ili pretendenata na moć. Najuzvišeniji socijalistički ideali postaju sredstva lukave ucjene kojoj je zaista teško odoljeti. Samosvjesno i dobrovoljno odabrana vjernost se vješto pretvara u nametnuti imperativ. Ne smiješ da me ne voliš! Lakše je vojevati protiv klasičnog klasnog neprijatelja, lakše protiv bilo kog stranog zavojevača, kao što je i birokratiji lakše da se nosi sa cijelim klasno suprotnim svijetom nego sa vlastitim ljudima koji su još sačuvali nešto od svoje ljudske samosvijesti. Svjedoci smo logičkog paradoksa: socijalističke birokratije danas razgovaraju sa kapitalističkim birokratijama za zelenim stolovima i trpezama mirno, uljudno, snošljivo, pa čak i udvorno, a sa vlastitim »devijantima« razdražljivo, sve do pjene na ustima. Paradoksalno je kako i »pojedinci« - osamljenici mogu biti »opasni«. Nijedna hijerarhija ne dopušta' čovjekovu osamu. Crkvena hijerarhija osuđuje pojedinca ako bi se usudio da sam komunicira makar i s bogom. Ništa bez njenog znanja i posredovanja. I taj paradoks ima svoje dijalektično objašnjenje i zdravorazum^ko opravdanje.

VIII

Da bih unišao u revolucionarni pokret beogradskih studenata i Komunističku partiju nisam morao da prolazim ni kroz kakvo čistilište. Nisam morao da se »lomim«, preobražavam, prevrćem, presaldumljujem. Niko me nije vrbovao. Svo moje potonje životno iskustvo me učilo da se valja pribojavati onih ljudi, pogotovo ako se prse komunizmom, koji su u pokret pristigli vrbovanjem, ili poslije »duže unutrašnje borbe«, pošto su se odrekli svojih ranijih »ubjeđenja«. Ne rijetko, iza tobožnjih dubokih duševnih katarza stoji mudro sračunat, a lijepo zaodjeven, sebičan interes. U prirodi je renegata da se ponavljaju kao takvi.

Istina je da je čovjek opkoljen nebrojenim nužnostima, ali je njemu i samo njemu, baš kao čovjeku, dato da može birati, pa ponekad i odabrati jednu od njih, onu koja najbolje odgovara njegovom biću. On »mora« (sugrebno mora) da »slobodno« (ljudski slobodno) odabere jedan put. Moje moranje nije bilo predodređeno klasnim porijeklom, ili socijalno-ekonomskim položajem. Naprotiv. Imao sam odličnu državnu stipendiju, volio sam medicinu, obećavao da ću postati dobar ljekar, i taj poziv je mogao da mi donese zlatan ugled u građanskom, pa i u našem današnjem društvu, a materijalnih dobara upravo onoliko koliko se hoće. Ja sam ipak »imao šta da izgubim«, ali sam odmah i dobio ono glavno što sam očekivao i što sam jedino mogao dobiti: moralnu slobodu. Sa stanovišta građanskih shvatanja je korak mnogih od nas studenata bio anti egzistencijalan, ravan apsurd (i danas zazirem od ljudi koji usvajaju ideje radi interesa, zbog praznog trbuha; kad se gladnik i zavidnik dočepaju vlasti, njihovoj halapljivosti, često puta nema kraja). Međutim, u mome slučaju su takođe postojale i brojne determinante, isprepletene između mog unutrašnjeg i spoljašnjeg svijeta, ali su one bile drugačije naravi i ja ne bih nikako magao reći

koja od njih je bila »odlučujuća« za moje društveno-političko opredjeljenje. Da li »ideologija« jedne patrijarhalne porodice, u kojoj su se njegovale norme nekakve pravičnosti (ko zna da li su stvarni život i ponašanje mojih roditelja doista bili takvi i da li sam zaista bio prestrog kada sam u odgovarajuću rubriku brojnih partijskih anketnih listova upisivao samokritički i samozadovoljno, u stilu Sacher-Masoch-a, »porijeklo malograđansko«?), da li korijeni, ponikli u jednoj seoskoj sredini (ljudska bijeda na očigledu) da li obrazovna pavetina iz humanističkih gimnazija, da li klaustrofobija u vojnom internatu, da li cinizam soldateske i njenih trabanata među mojim kolegama (»Vi, Prečani, vi ste u stvari Švabovi«; »Za kralja i otadžbinu«; kao da su svi znali za mog Nikolu Sudžuka), da li ulice Beograda, džombaste i košavne, pa žace i krkanluci po kafanama uz šlager »Es war einmal ein Musikus der spielte im Cafe«, golemi moleraj nad kafanom na Slaviji »Kraljević Marko bije topuzinom vilu Ravijojlu«, ili su to bila saznanja o hajkama, mučenjima, ubistvima, tamnovanjima ljudi koji su se zvali komunisti, ili doživljaj prve studentske demonstracije (»naprijed, uz druga je drug«), ili desetojunski zbor, ili nastup na seminaru socijalne medicine, ili đurđevdanski izlet u Smederevo, ili noćni sentimentalni-razgovor sa Momom Markovićem na parobrodu, ili spaljivanje knjiga u Njemačkoj, ili radnički ustanci u Beču i Asturiji, ili lajpciški proces Dimitrovu, ili lavina Narodnog fronta protiv fašizma u Parizu, ili svjetski kongres pisaca za zaštitu kulture, ili bosonogi Abesinci protiv italijanskih tenkova, ili bezgranična vjera u Sovjetski Savez (zemlja pravde, razuma i čovjekoljublja; umna lica stare boljševičke garde; spasavanje Celjuskina; čovjek, kako to zvuči gordo; beskrajna žitna polja, nasmijana djevuška na traktoru, sve je tako nabijeno radošću, Pastir Kostja, Stahanov, prva petoljetka, široki osmjesi, bijeli zubi ...)? Nijedan od ovih događaja nije me »prelomio«, ali, svi zajedno, su rezultirali, prvo, jednim kriznim stanjem moga duha i, drugo, napetim moranjem da pronađem izlaz iz krize. Moja čisto unutarnja potreba za svjetlošću i vazduhom, za poštenim i iskrenim ljudima, potreba za duhovnom slobodom, nezavisnom od fizičke pripadnosti jednom ugnjetračkom stroju, potreba da se nešto čini, mijenja, to je ono što me je dovelo do otkrića studentskog revolucionarnog pokreta. Upoznavši ga, stapajući se s njim i njegovim širim smislom rastao je u meni osjećaj da sam konačno našao i svoje lično spasenje.

Da li je predamnom bilo i drugih izlaza?
Svakako.

Ljudi oko mene su se ponašali drugačije i govorili mi drugačije. Jedni su se dodvoravali profesorima, bubali za ispite, drugi su preporučivali lojalnost militarističkoj despotiji, govoreći: »Gledaj svoja posla, ti ne znaš da živiš«. Neprestano su mi stavljali pod nos trivijalnu istinu kako je politika velika kurvetina, a nisu mogli da shvate da meni nije ni bilo do »politike« nego do bjekstva od »politike« u ljudskost, u anticipirano »carstvo slobode«. I dan-danas slušam slične savjete, iz podzemlja, ali i s nebesa.

O marksizmu nisam ništa znao, sve dok me moj unutarnji i spoljni svijet nisu natjerali da razmišljam i da potražim odgovore na pitanja koja su me mučila: kako postati cjelovit čovjek, kako uhvatiti vezu sa sobom, gdje naći oslonu tačku? Muke empirije su uopšte u cijelom mom životu išle ispred teorije. U

neprestano) jurnjavi prema naprijed morao sam da zastajem i okrećem glavu unatrag, ne bih li u teoriji našao podršku. Čeznuo sam cijelog života za »sistematskim« marksističkim obrazovanjem, ali do njega nije nikada došlo. Sve što sam na dohvat čitao svodio sam (bila je to prava manična navika u meni) na našu konkretnost. Pavle Vlasov! »A gdje je on kod nas?« Radnička klasa! »Kako da proučim njen položaj u Jugoslaviji?« Agrarno pitanje u Rusiji! »Šta ima da se pročita o seljaštvu u našoj zemlji?« Juriš na Zimski dvorac u Petrogradu! »Kako bi trebalo izvesti juriš na Beli dvor Karadordevića?« Marksizam je meni bio sredstvo, a ne cilj sam za sebe. Marksizam, koliko sam mogao da ga upoznam, pružio mi je najpotpunije odgovore na elementarna pitanja o smislu čovjekovog postojanja u društvu i zato sam ga prigrlio. Da je postojao neki drugi »izam« koji bi više zadovoljio moje unutarnje, čisto ljudske (ne samo naučne) potrebe, ja bih prigrlio njega umjesto marksizma. Ne mogu da shvatim kako se marksizam može »naučiti« bez ove primarno ljudske, misaone i revolucionarno-empirijske potrebe. Pogotovo ne njegova kritička, etička, filozofska strana. Naučiti se može i viša matematika, pa i marksistička politička ekonomija, ali ne i filozofija. Za Marxovu filozofiju je potrebna, osim karijerističkog interesa, još i intuicija, srce i srčanost. I nevolja, i nezadovoljstvo! Sretni i zadovoljni ljudi, kojima je sve potaman, kojima je i bez Marxa sve jasno, neće podnijeti ni nagovještaj Marxovog učenja.

Nisam kadar da shvatim kako se neko može primoravati da marksizam uči, da ga »priznaje« ¹² (priznavati se može jeres, zločin, vladar, postojanje neke vanljudske sile), kako se može privrženost Marxovoj teoriji izraziti svjedočanstvom o položenom ispitu, pa priložiti u fasciklu raznih drugih dokumenata, potrebnih za činovničku karijeru, kao što sukrštenica, ili uvjerenje o plaćenom porezu. Filozofija je per definitionem *ljubav* prema mudrosti, prema razmišljanju. Logika nam sad nameće pitanje: ili je marksizam, kao pogled na svijet i kao metod mišljenja, postao nemoćan da rješava savremene političke i filozofske zagonetke (što ni u kom slučaju nije) pa mu je za to potrebno povratiti potenciju injekcijama dekreta, ili su u savremenom čovjeku usahnuli unutarnji motivi i autentično ljudska strast, da uz pomoć Marxa, proučava sebe i okolni svijet (ovo u slučaju ako je društvo već uspjelo da od čovjeka stvori nemisleće, apatično biće, predmet kojim se može šegačiti)? Čovjeku, otkad je to postao, imanentno je svojstvo da razmišlja, umuje. Niko ne može da misli u ime njega, niko ne može da »kanališe«, »usmjeri« njegov um. Ako to nekom privremeno i uspije, onda više nema posla sa čovjekom, stvaraoцем, nego sa podanikom. Savremena tehnobirokratska društva su do grla ogrezla u kontradikciji: s jedne strane im je stalo da čovjeka liše sposobnosti samostalnog mišljenja, da ga raščovječe, opredmete, da bi mogla s njim što lakše vladati, a sa druge strane, kad ta njihova kreatura postane apolitična, asocijalna, narkoman, delikvent, krvožedna zvijer u masovnim masakrima, neradnik, parazit, glupak, prepreka razvijanju proizvodnih snaga i društvenih odnosa, sila koja se sve više izmiče i najsavršenijoj tehnologiji kontrole i represije, onda se društva počnu prisjećati kako bi tog Raščovjeka trebalo ponovo privesti osporenim bogovima, religijama, ideologija-

¹² Baš sad čitam tragikomične dokumente u kojima se od kandidata za univerzitetske nastavnike traži da »priznaju marksizam«.

ma, pa čak i dijalektičkom metodu mišljenja. Svjedoci smo fenomena kako se periodički objavljuju velike ofanzive na ideološkom frontu.¹³

Filosofo tad pozivaju u boj! Osuđuju ih, jer ćute u samozadovoljstvu, jer ne proučavaju stvarnost »realnog socijalizma«, jer se ne suprotstavljaju utjecajima idejnih protivnika. Pa šta je to? Kakvi su to filosofi koje se mora, odnekud odozgo, podsjećati na to da su filosofi tj. ljubitelji mišljenja, kojima se mora, kao djeci u osnovnoj školi, taksativno nabrojiti »zadatke« o kojima treba da razmišljaju? Ako nema filozofa koji su društvu valjani, koji su za društvo angažovani i borbeni, šta onda? Šta je s tim društvima, ako su se filosofi u njima uspavali, pretačući iz šupljeg u prazno, ako su razoružani, ako su okrenuli leđa stvarnosti? Nisu li im baš takva društva uskratila pravo i smanjila obavezu da razmišljaju, da proučavaju ne samo »realni socijalizam« nego i cjelokupni svijet kojim su okruženi? Besmisleno je filozofe nagoniti da misle. Njih naprosto treba pustiti da misle. Lutalice i bludni sinovi su beskrajno manji grešnici i beskrajno manje štetni po društvo u cjelini od onih koji hotimice zavode, zaluduju, bacaju prašinu u oči. Ako je tako, šta onda vrijede tolike ideološke ofanzive? Nije li to vojevanje protiv Skita? Jer, ljudski duh, podvrgnut »obrabotki« teške ideološke artiljerije, uvijek nalazi mogućnosti da se izmakne, da se prikrije i preruši, pa kaznene ekspedicije tuku u prazno. Istinski protivnik ostaje pošteđen, a topovi ostavljaju ruševine u vlastitoj vojsci. Na začelju jurišnih legija vuku se kantinerke — prostitutke, maroderi i grobari. Uspijevaju da u jagme za sebe. Problem je danas veoma složen i teško rješiv, ali je manje složen nego što izgleda kad se prelistavaju brojne rezolucije, elaborati i nastavni programi. Pravi ključevi stoje s onu stranu svih tih golemih naslaga papira: treba čovjeku dati slobodu (baš »dati« jer u današnjim uslovima, u socijalističkim zemljama, on više nije kadar da je otme, a da se ne rizikuje Kronštadt, Sibir, Višinskijev tribunal, Budimpešta, Poznanj i Šćećin). Avangarda (ako to jeste, ako ne želi da prokocka svoju ulogu, ako neće da bude nasilno uklonjena i zamijenjena novom) je jedina ta koja treba i koja može da mu dadne slobodu, slobodu bez demagoško-politikanskog predumišljaja, slobodu da radi, da živi od pune vrijednosti svoga rada, slobodu da samoodlučuje od dna do vrha, slobodu da razmišlja o svemu, slobodu da misli i »nepravilno«, pa i glupo. A slabija pamet neka se slobodno rve sa jačom i nek bude nadjačana. Marksizam će uvijek biti jači. Nije marksizam obezvrijeđen, obezvrijedili su se »marksisti«, upotrebljavajući toljage umjesto misli, lukavstvo umjesto poštenja.

Opšte uzevši, čitavi svijet poslije Marxa dao je veoma, veoma mali broj marksista. Bilo je i ima takvih koji su težili da Marxa shvate i pošteno interpretiraju, i da istaživanjem sve nove i nove stvarnosti dadnu veći ili manji doprinos teoriji revolucije i neprestanog oslobađanja čovjekovog. Međutim malo je među njima onih koje je mimoišla gorka sudbina da budu prokleti. U danjašnjem vremenu jedva da mogu postojati marksisti, a da nisu »priznati« marksisti. U Marxovo vrijeme je imala veliku vrijednost teza: »Kad ideje postanu svojina masa, one postaju materijalna sila.« Danas ideje mogu imati snage onoliko koliko iza njih stoje materijalne sile. Ogroman broj je onih koji se sami

¹³»Politika« - 20. IX 1975. Moskovska »Pravda«, septembar 1975.

nazivaju i konjunkturalno prse da su marksisti, a u stvari samo grickaju od Marxa ono što odgovara trenutnim ciljevima pragmatističke, manipulatorske politike kojoj podanički služe.

Na moj duševni život je marksizam djelovao kao lijek i kao otrov.

S početka, dok sam, kao mlad student, bio u velikoj nedoumici kuda da se okrenem i na kakvu oslonu tačku da stanem prvi udisaj marksizma pomogao mi je da uspostavim svoj unutarnji integritet, stabilnost i snagu da se suprostavljam spoljašnjem svijetu, da steknem sposobnost da pronalazim odgovore na sva pitanja borbene prakse. Bilo je to vrijeme, kad mi je »sve bilo jasno«, bez dilema, bez unutarnjih pukotina. Neponovljiva slast i - čarolija revolucije. Nikog od starijih komunista nije bilo kraj mene da mi prišapne: »Polakše malo, druškanek«. Nije mi onda bilo ni na kraj pameti da bi ta mladalačko-marksistička, oslobodilačka samosvijest i samouvjerenost mogla poslužiti kao gnoseološka osnova potonje birokratske borniranosti: netrpeljivosti prema mišljenju drugačijem od moga, slušanju samog sebe, a ne i sagovornika, ubjedenju da »svijet počinje od mene«, beskompromisne vjere u »stavove«, a ne i u činjenice, itd. U jednoj, ne tako kratkoj, fazi svog života bio sam i sam subjekat, a ne samo objekat, takvog ponašanja. Ali, to što bih danas nazvao mladalačkom uspaljenošću i potencijalnom osnovom jednog izrođavanja, bilo je u ono doba čudesna snaga naša, štit kojim smo se branili od raznih vjetrova i utjecaja. .Trebale su nam »čiste i jasne istine«. Nalazili smo ih u Engelsovim uprošćenim definicijama dijalektike, a kasnije je sve to »zaokružila« Četvrta glava Istorije SKP/b/. Poslije tih tekstova nije mi više trebalo nikakve mudrosti! Morali smo oko sebe graditi idejnu, hermetički zaptivenu tvrđavu da bismo mogli opstati. Niko od nas nije onda ni pomišljao da bi u takvoj tvrđavi moglo i da se umre od nedostatka vazduha. Ko je onda znao za Marxovu univerzalnu kritičnost, čak i prema samoj proleterskoj revoluciji, koju može da zadavi i »njena« sopstvena birokratija? Da sam onda i čitao te Marxove stranice, vjerovatno bi ih odbacio kao da su izazov Satane. Mislim da je u svakom od nas sjedio autohtoni staljinist, čekajući svoj trenutak.

Tek kasnije, opet pod utjecajem doživljenog u praksi s ljudima, a ne iz čisto teoretske spoznaje, nadošli su nemiri. Opojni, stvaralački nemiri pred novim i još nepoznatim, pred glupim i neshvatljivim. Vječito traganje za »Novim«. Naročito u ratnim i poslijeratnim godinama. U toj potrazi sam uvijek polazio od novih činjenica. Cijenio sam činjenice, ali nisam imao smisla da ih pasionirano sakupljam. Nikad ne bih mogao postati naučni radnik koji gradi kuću od samih činjenica. Umjesto toga, Marxova dijalektika, kako sam je ja shvatao i usvajao, gonila me da iza malog, »nesignifikantnog« broja činjenica naslućujem odmah suštinu, stvaram sintezu, anticipiram zaključak. Uživao sam u groznici koncipiranja jednog problema, nikad u minucioznoj razradi. Tek što bih ga »ulovio«, puštam ga iz ruku i predajem drugima. »Idemo dalje...« Tako sam postao progonitelj, neprijatelj samoga sebe. Nikad zadovoljan s onim što je preda mnom. To je ta »otrovnna« komponenta marksizma, barem kako ga ja doživljavam. Ipak, u ukupnom bilansu mojih životnih uspjeha i neuspjeha, ne bih imao da zabilježim slučaj da me je takav metod rada, makar koliko bio rizičan, doveo do težeg misaonog brodoloma, ali do nesporazuma i sukoba s

¹³⁶ ljudima, to da, neprestano i naveliko. Dok sam se ponekad usuđivao da samostalno tragam po šikari, dotle mi je sredina često puta postavljala zasjede. Ne mogu da kažem da moj rad, baš zahvaljujući tome »otrovu«, nije dobio i sva moguća, svakako iznad mojih očekivanja, priznanja. Ali je isto toliko bilo i revnosnih evidentičara koji su me i drugačije cijenili: nikad im nije bilo dosta moje poslušnosti (a ja sam po naravi svojoj poslušan, volio sam grupu, kolektiv, drugarsku masu, disciplinu, samo me marksizam napravio »neposlušnim«); govorili su mi da pretjerujem i zastranjujem, da sam svojeglav i nezdravo ambiciozan, komplikator i kritizer, svađalica i drugo štošta. Sa stanovišta biologije je paradoksalno da eskalacija moje neposlušnosti teče paralelno s mojim zrenjem tj. starenjem.

»Pripadanje« je odgovaralo unutrašnjoj potrebi moga bića. Pripadnost sam osjećao značajnijim fenomenom u životu i od samog biološkog rođenja. Rođenje se ne bira, a pripadnost da, barem u granicama »datih istorijskih mogućnosti! Izabrana pripadnost je nešto kao drugo rođenje čoveka, ljepše i uzbudljivije od onog biološkog. Politički sistemi odvajkada muku muče kako da u čovjeku slomiju njegovu individualnost (individualizam, kao pogled'na svijet) kako da ga ušarafe u stroj kolektiva, a ne znaju, ili neće da znaju, da je individualizam samo »nužna samoobrana« čovjekova od šarافلjenja, neće da znaju da je čovjekova slobodna težnja za kolektivom jedna od najelementarnijih ljudskih potreba. Tragičan »nesporazum«.

Cisto »partijski« život, barem u mome slučaju, bio je dosta oskudan. Mi, mladi komunisti, djelovali smo kao komunisti daleko više izvan skojevske i partijske organizacije negoli u njoj samoj. Po mom mišljenju bilo je dobro što je bilo tako. Međutim, to nipošto ne znači da naš cjelokupni racionalni i emotivni život nije bio vezan za Partiju. Mi smo imali bezgranično povjerenje u Partiju, njene forume, Ce-ka, Kominternu, bili smo apsolutno spremni da vjerujemo u ispravnost svega što odonud dolazi. Riječ »direktiva«, ili »odluka«, ako dolazi »odozgo« imala je magičnu moć nad nama. Mi smo bili ne samo odani sljedbenici nego i spremni da budemo i dobrovoljni poslušnici, vojnici, podanici Partije. Partijska disciplina je bila najviši zakon za svakog komunistu. Nije nam to smetalo, nismo osjećali ni traga nečemu što bi nas, u takvim odnosima, podsjećalo na povredu ljudskog dostojanstva. Zašto? Zato što smo tu disciplinu i to »podaništvo« sami odabrali.

Bio sam svjedok istinskog drugarstva, solidarnosti i jedinstva među ljudima. U menzama, na demonstracijama, javnim priredbama, svuda je čovjek osećao bliskost druga. Taj osjećaj je bio tako snažan da su se oprez i bojazan od špijuna (kijih je svuda bilo) praktično zanemarivali, ako smo se nalazili u masi. Sve te kategorije su počivale na čvrstim idejnim i etičkim osnovama, a ne na dekretima o »monolitnosti«. Interesi zajedničke borbe za velike ideale su povezivali ljude. Čovjek je mogao biti siguran u istinitost onog što mu njegov drug kaže (bio to Mika Jarac ili Mića Zečević, Osman ili Veljko, doktor Velja ili Radovan), znao je da ga sagovornik ne vrti oko prsta, mogao se pouzdati da ga neće izdati.

U moje studentsko vrijeme se mnogo insistiralo na paroli »Za boljševizaciju Partije«. Šta se podrazumijevalo pod boljševizacijom? Boljševički stil rada bijaše ideal kojem smo težili.

U ljudima koji su sačinjavali partijska rukovodstva (forume), po mome ondašnjem uvjerenju, sadržane su vrline boljševika. Pošto surova klasna borba vrši neumitnu selekciju, to iz redova partijskog članstva *moraju* dospjeti na čelo samo najplemenitiji, najčvršći. Ovakvom uvjerenju je doprinijela i činjenica da su partijska rukovodstva, zbog ilegalnih uslova rada, bila savršeno nepoznata i nedostupna članstvu, pa zato se nikome od nas »u bazi« nije ni u snu prividalo da bi, osim klasne borbe, selekciju mogli da vrše i ljudi, a to znači po kriteriju miljenštva i poltronstva.

Drugarstvo i solidarnost među ljudima, disciplinovanost i bezgranično povjerenje u partijsko rukovodstvo bijahu velike vrline predratnog revolucionarnog pokreta. Shvatljive su i njihove nužnosti. Ali, u svakoj vrlini je već sadržana klica poroka, kao što i u poroku nije nikad do kraja ukinuta vrлина, klica vrline se ipak negdje začahuri i čeka svoj novi trenutak. Ljudski život je prekratak da bi svaki čovjek mogao iskustveno proći kroz sve faze tih neprestanih promjena. Njemu je dato da doživi samo jednu ili dvije u »čistom«, ili drastičnom obliku, a sve ostalo je predmet njegove dijalektičke spoznaje, manje ili više vidovitog naslućivanja budućeg koje postoji skriveno s onu stranu konkretnih iskustvenih stvari i pojava. Takozvani običan čovjek je pod snažnim utiskom ili vrline ili poroka. On nije uvijek kadar da sagledava relativne nužnosti njihove, on ih tumači kao da su isključivi rezultat volje i proizvoljnosti, pa je u toliko veća odgovornost onih »neobičnih« ljudi, kao eksponenata društvene volje i svijesti, za svaku poročnu pojavu, pogotovo ako je uporno opravdavaju kao da je rezultat »realnih odnosa«, ili čak apsolutne nužnosti. S tim u vezi je i pitanje kada se nešto dogodilo. Takozvani običan čovjek, ne bez prava, rezonuje i upoređuje: »Prije je bilo onako, a sada je ovako«. Samo neumorni tragači za istinom mogu se približiti tačnijem odgovoru i dokazati da je nešto što nam smeta danas već postojalo nekad, ili, da nešto vrijedno, što je bilo moguće onda, nije nemoguće ni danas. Ali konačan odgovor, kada se nešto začelo, nije kadar niko dati. Ko je u stanju da utvrdi »prijelomni« trenutak kada su se velike vrijednosti kao što su drugarstvo i bezgranično povjerenje u forume počelo izvirgavati u nešto što više nije ono što je bilo? Mi, obični ljudi, »prelamamo« taj proces i smještamo pojave u vrijeme »prije revolucije« i vrijeme »poslije revolucije«. Nama se, na primjer, čini da su se tek »poslije rata« počeli da hlade topli drugarski odnosi, da se drugarstvo i prijateljstvo počelo prestrajavati na interesne kolosjeke, da umjesto ljudskog prijateljstva imamo administrativno-poslovno prijateljstvo, da je ljudski drug zamijenjen titularnim Drugom, da na mjesto solidarnosti nastupa žestoka konkurentska borba, da sudbinom pojedinca odlučuju i takvi činiooci kao što su milost i nemilost itd. Ko bi mogao reći kad je sve to počelo?

Bio sam svjedok osnovne vrline kojom se odlikuje jedna komunistička partija: organizacija samosvjesno opredjeljenih i slobodno udruženih ljudi, spremnih na disciplinovanost, podaništvo, samoprijegor i žrtvu. Doživio sam Partiju kao tvorevinu ljudi, i kao svoju vlastitu tvorevinu. Partija je sinteza, sublimacija svih revolucionarnih htijenja cijelokupnog članstva i klase. Kao takva ona postaje i apstrakcija, sila iznad mene, ali još uvijek i moja sila, koja nije izgubila generičku vezu sa mnom kao jednim od njenih subjekata-graditelja. I ja, kao i svi mi, izgovarao sam riječ »Partija« s izrazom ljubavi i strahopoštovanja

(kao što se u patrijarhalnoj porodici izgovara riječ »otac« ili »majka«) i ja sam vjerovao u njenu in ultima linea nepogrešivost. Bio sam spreman da odvajam pogreške ljudi od bezgrešivosti Partija. I danas smatram da je kult Partije bio, historijski gledajući, jedna od revolucionarnih nužnosti. Ona ne bi mogla da se pred masama ni ispolji kao najrevolucionarnija, najhrabrija, najpoštenija ljudska sila, ako bi se ispoljavala kao ljudska konkretnost, dakle bremenita zabludama i greškama, a ne i kao ljudska apstrakcija, dakle nepogrešiva. Istinski interes revolucije je zahtijevao da se ta apstrakcija ljubomorno i budno čuva. Jedan od izraza tog čuvanja je i izvjesna hermetizacija Partije u odnosu na spoljašnji svijet iz kog su neprestano u Partiju ulazili ne samo samosvjesni kreatori njeni, nego i razbijači, avanturisti, kombinatori i vrlo samosvjesni agenti policije. Savremeni analitičari staljinističkog izrođavanja komunističkih partija ne bi smjeli da zanemare i ovaj gen u tome procesu. Nije sve u Staljinu, ni u državi prelaznog perioda. Istina je: već u samoj apstrakciji sadržana je klica zla. Koji je to »trenutak« (ako se tako može reći) kada se kult Partije počinje pretvarati iz vrline u porok? Koji su to faktori koji su doveli do »mutacije gena«? Ja nisam ni blizu kadar da dam »konačan« odgovor. Jedva sam u mogućnosti da uočim neke fenomene, a oni su, možda, još daleko od same suštine stvari.

Kada se prisjećamo predratnog drugarstva, skloni smo da padnemo u nostalgična raspoloženja. Ali, objektivni analitičar će nas podsjetiti, možda i s blagom primjesom ironije, da je naša ondašnja kohezija bila i rezultat jednog nerazvijenog društva. Bili smo svi sirotinja, svi slabi, svi ugroženi od reakcionarnog poretka, pa smo u čvrstom i poštenom zajedništvu nalazili uslov individualnom opstanku. »Nerazvijeno društvo« — nešto poput prvobitne, prakomunističke zajednice! Poslije toga je naš razvitak tekao, približno, ovim redom: infiltracija u cjelokupni život zemlje, sredinom tridesetih godina — brojačano i političko snaženje Partije - nužnost »podjele rada« unutar Partije (forumi, profesionalni revolucionari, članstvo) — perspektiva vlasti (za neke koji su bili dalekovidni) - ambicije — frakcije — poltronstva — netrpeljivosti — likvidacije suparnika — nestajanje »idealnog drugarstva« — gubitak »raja«. Najpošteniji su se uhvatili za Apstrakciju kao za spasonosnu dasku, njegujući je i odbacujući od sebe sve (tj. stvarnost i istine) što je njoj protivurječilo. Drugi su njegovali Apstrakciju iz egoističkih računa. Tako su i jedni i drugi učinili da je nekadašnja neophodna, ljudska i lijepa apstrakcija prerasla u neprikosnoveno, nadljudsko biće, a nekada dobrovoljni podanici pretvorili se u sasvim konvencionalne podanike jedne birokratizovane moći koja zahtijeva bezuslovno podaništvo. Apstrakcija je, dakle, postala apsolutna nedijalektička, što znači totalno lažna. Profesionalni nadzornici i dušebrižnici, beskompromisni sumnjitelji i egzekutori, zavodnici i gončini kao da nastoje da prerastu i nadjačaju masu dobrovoljnih i slobodno udruženih sljedbenika.

Staljinizam je vrhunski oblik ovog procesa. Hruščovljev referat na Dvadesetom kongresu nam je otkrio »velike« stvari. Ali, zar mi nismo bili svjedoci »malih« stvari i u našoj porodici, u vremenu kada su u njoj još preovladavali patrijarhalno - idilički odnosi drugarstva i ljudskosti? Zar nije već i prije rata bilo zabranjeno drugovati i prijateljevati s nekim ko je »skrenuo«, ko je »kolebljiv«, »raskrinkan«? Bila je to jedna od nužnosti revolucije. Tačno. Ali, da

li je svaki »raskrinkani« bio doista i kriv? Da li je sam postupak dokazivanja krivice bio uvijek takav da je obećavao maksimum realno moguće pravičnosti? S druge strane, kovali smo danas u zvijezde Petka Miletića i Gorkića da bi ih sutra pljuvali kao izdajnike. Šta je to? Vladavina Apsolutne Apstrakcije nad podanicima, odsustvo kritičkog, ljudskog rasuđivanja koje bi strujalo i »odozdo«. Nametanje stavova, ocjena, pohvala, pogrda i presuda »odozgo«, ali i dobrovoljno, spontano, bogobojazno odricanje od prava da se razmišlja »odozdo«. *Trenutak kada čovjek, jedinka, marksist, kao ekskuzivno misleće biće, prestane da razmišlja mogao bi se, izgleda mi, označiti kao prapočetak degeneracije koju mi običavamo nazivati staljini[^]mom.* Šve dalje ide lako: i svemoć Apstrakcije - Birokracije, i lažni procesi, i lažna priznanja, i samoblaćenja, i uništavanja ljudi, itd. Kada i zašto se prestaje misliti? Pitanje nije jednostavno, ni odgovor jednosmjernan. Petko Miletić je, kažu tako, preko svojih pristalica izgradio mit o sebi, da bi učvrstio svoju vladavinu u Partiji, ali, zar bi ta građevina mogla da traje i onoliko koliko je trajala, da samo članstvo nije ponudilo solidne temelje: potrebu svoju za mitom, potrebu za herojem, potrebu da vjeruje, a ne da razmišlja? Interes i lukavstvo moćnika stupa i dijalektičku spregu sa naivnošću vjernika. Vjernik se sam podaje slatkoj opojnosti vjerovanja. Ljudskom biću koje je već od ranije otuđeno od svoje prirode, ne treba mnogo dodatnog straha »odozgo«, pa da odstupi i od posljednjeg uporišta svoje ljudskosti: od potrebe i hrabrosti da posmatra, da misli. Još manje je otporno, ako se zastrašivanje opravdava »višim interesom« i pokornost zahtijeva u ime vjernosti socijalizmu, Partiji, Revoluciji. Samo nepopravljivi individualisti, ili istinski nevjernici, mogu izdržati takvu probu; svi drugi polažu oružje.

Svi mi u ono doba smo istinski i duboko vjerovali da je Sovjetski Savez najmoćnija zemlja na svijetu, da su u njoj već ostvareni ne samo materijalno blagostanje (»klas pšenice velik kao klip kukuruza«) nego i najhumaniji i najpravedniji odnosi među ljudima. Naša predstava o »sovjetskom čovjeku« bijaše ispunjena maksimalnim sadržajem čovječnosti. Konflikata više nema. Crvena armija je ne samo najjača vojna sila na svijetu nego i najplemenitija poluga Revolucije, vjesnik i donosilac slobode svima ugnjetenim ljudima svijeta. Ja lično sam u svojim maštanjima u ono vrijeme odlutao tako daleko da sam smatrao kako Crvena armija treba zauzeti Jugoslaviju, i da će to biti njen vrhunski slobodarski čin, jer slobodna zemlja može drugoj slobodnoj zemlji doneti samo slobodu, a velika ljubav naša prema Sovjetskoj Rusiji treba da bude i nagrađena takvim činom. I tako dalje.

O Staljinu ću reći najprije ono što bi rekli, a što su i mislili, svi moji ondašnji drugovi. Najprije ono što počiva na izvjesnim racionalnim, ili teoretski logičnim premisama. Staljin je vođa prve i u ono doba jedine socijalističke države, vođa Partije, koja je izvela do pobjede prvu socijalističku revoluciju. Već iz tih činjenica su slijedili neizbježno i svi superlativi koji uopšte mogu biti relevantni za jednu ličnost. Dalje slijedi dedukcija: ako je u Rusiji pobijedio, socijalizam, kao najhumaniji i najpravedniji društveni sistem - a to smo o socijalizmu, kao osnovno, naučili iz marksizma - onda i Staljinova ličnost mora da sadrži najhumanije, najpravednije, najuzvišenije vrijednosti koje je ljudski rod ikada imao. I na njegovom fizičkom portretu, pogotovo onome sa Svjetlanom na

rukama, vidio sam samo to. Samo divno, da ne kažem sladunjavo, čovjekoljublje. Već sam rekao koliko sam razuma, logičnosti i političkog poštenja nalazio u njegovim spisima. Sve dovdje se moje razmišljanje o Staljinu kretalo u kako-tako razumnim okvirima. Sulude ideje počese u meni da vrcaju tek onda kad sam krenuo da razmišljam o sudbini nas i sudbini svjetske revolucije. Šta smo mi bez Staljina i šta će biti od nas, ako bi on - umro? To ne smije nikako da se dogodi. Ja sam u to doba bio već prilično odmakao u studiju medicinskih nauka, raskrstio odavna sa Bogom i stajao na čvrstom tlu fizičkih i biološkog zakona. Pa ipak ... *Staljin ne može umrijeti!* Za sovjetsku medicinu, pošto je usvojila dijalektički materijalizam, ne postoje nerješivi problemi, pogotovo ako je u pitanju Staljinov život. Nisam siguran da sam u takvom bezumnom maštanju bio potpuni osamljenik.

Radi objašnjenja postanka takvih predstava o Sovjetskom Savezu i o Staljinu treba uzeti u obzir nekoliko činilaca. Bilo bi veoma uprošćeno i sasvim neistinito ako bismo se povelili za jeftinom tezom kako smo mi bili žrtva neke sračunate propagande izvana, ili »staljinističkog« pritiska odozgo. Doduše, propaganda je postojala, iako, s obzirom na uslove ondašnje Jugoslavije, u vrlo ograničenim razmjerama. Naša lijeva publicistika je uspijevala da proturi po neku vijest o uspjesima i, naravno, samo uspjesima socijalističke izgradnje: Dnjeprstroj, Magnitogorsk, pjatiljetka, kolhozni pokret, stalno premašivanje planova, itd. Na osnovu tih, veoma oskudnih i jednostranih elemenata, a uz pomoć vlastite teoretske vizije socijalizma, stvaralo se u nama ubjeđenje kao da je vizija postala već stvarnost. Sve to bijaše suočavano sa opštom krizom kapitalizma koja je otpočela 1929. godine. Nije, dakle, sve bilo u propagandi. Nismo mi bili žrtve nikog drugog osim samih sebe. Bili smo slabašni i osamljeni, a Oktobarska revolucija i socijalistički ideali bijahu u našim očima golemi. Nama je trebalo da gradimo u sebi vjeru u Sovjetski Savez, kao domovinu svih proletera svijeta, nama je trebalo da »kultiviramo« ličnost Staljina do razmjera kakve nijedan živi čovjek u istoriji nije dosegao. Mislim da je naše ponašanje, sve dovdje, bilo s etičkog stanovišta barem prihvatljivo. Ko duboko vjeruje, makar vjerovao i u apsurdne, može mu se praštati. Zlo počinje od onog trenutka kad čovjek ima realne mogućnosti da se oslobodi nekih apsurdna, a ne želi da ih se oslobodi, kad ima mogućnosti da u svoj saznavni inventar uvrsti i neke drugačije istine, a neće da ih prihvati. Tu leži početak etičkog i intelektualnog srozavanja u staljinizam. On je autentični fenomen slabog i otuđenog ljudskog bića, baš koliko i svaka druga religioznost, bez obzira na potonje izrazito staljinističke pritiske u smislu apsolutnog pokoravanja vjeri i beskompromisnog odbacivanja nekih istina. Zlo počinje onda kad se moja spontana ljubav prema Staljinu i Sovjetskom Savezu počela pretvarati u prinudu, kad se počela zahtijevati odanost i ljubav. Ako pošten čovek osjeti da mu ljudi prestaju vjerovati i počinju okretati leđa, on će, ako je čovjek, najprije sebe ispitivati; šta sam to pogriješio? Staljinist-despot će vas prijekorno upitati: kako se usuđujete da me ne volite? On smatra da mu naša »vjernost prirodno pripada, kao vlastita koža«, kako veli Meša Selimović. Tako je bilo i hiljadu devetsto četrdeset osme, a bilo je i od pamtvijeka. Gledao sam tridesetih godina sovjetski film »Djevojka za hiljadu rubalja«. Stvarno, poslije »Putu u život«, taj film je bio limunada. U bioskopskoj

dvorani, iza mojih leđa, dvojica mladića glasno komentarišu, ismijavaju taj film, a ja se okrećem s protestom: »Kako se usuđujete da ne volite sovjetski film?« Kad se u Beogradu pojavila knjižica Andre Gidea o utiscima s putovanja po Sovjetskom Savezu, mi smo je odbacili, prokleli kao bljuvotinu konfuznog buržoaskog, antisovjetskog intelektualca. A Gide je tu iznio zapažanja koja su beskrajno bezazlenija u poređenju sa svim što smo kasnije saznali. Preosjetljivim nas je učinila i vulgarna, totalno negatorska bjelogardejska propaganda. Braneci se od toga mi smo stvorili bedem tako hermetičan da kroz njega nije mogla da prođe ni najsitnija istina o Sovjetskom Savezu, ako nije u skladu sa našim idealnim predstavama.

A zatim su otpočeli moskovski procesi.

Godine 1936. bijahu izvedeni pred sud Zinovjev i Kamenjev - i pogubljeni.

Godina 1937. donosi čitavu seriju zemljotresa: streljani su Tomski i Pjatakov, pa generali Tuhačevski i Jakir, pa 1938. Buharin, Rikov, Krestinski i mnogi, mnogi drugi.

Radius zemljotresa dosegao je do svake ćelije međunarodnog komunističkog pokreta. Svak je u dubini svoje duše zbunjen, iščašen, rascijepljen, ali malo ko je kadar da svoje muke prizna i pred samim sobom. Sekundarni potresi zahvataju i unutrašnjost gotovo svih komunističkih partija: sumnje, sumnjičenja, otpadanja, čistke, obračuni.

Moj unutarnji, tajni dijalog sa samim sobom tekao je onda ovako:

- Zinovjev, Kamenjev, Buharin, Radek, Rikov!?

Sve velika imena Oktobarske revolucije, prvi su do Lenjina, stara boljševička garda. Naši ideali. Kako je to moguće?

- Ne pitaj »kako je moguće«, već uzmi preda se činjenicu da su suđeni i osuđeni. Sud, sudski proces je donio presudu. Sve je uzeto u obzir.

- Ali sud može i da pogriješi. Sudske greške su činjene od kad postoji pravosuđe: od Sokrata do Dreyfusa.

- U ovom slučaju nije to, jer prvo, sud je socijalistički, sovjetski, dakle nepogrešiv, i drugo, optuženi su pred sudom priznali svoje krivice i sami tražili najvišu kaznu za sebe. Priznali su da su još od prvih dana Oktobarske revolucije kovali zavjeru protiv Lenjina i sovjetske države, sabotirali Brest-Litovski mir, izdavali državne tajne inostranim špijunskim službama, organizovali ubistvo Kirova i Gorkog i, na kraju krajeva, radili na ponovnom uspostavljanju kapitalističkog poretka. Uostalom, Staljin i boljševici su nepogrešivi. Boljševici ne bi nikad dozvolili da učine takvu grešku koja bi ih toliko koštala međunarodnog ugleda.

- A ako je priznanje na bilo koji način iznuđeno?

- Koješta. Kome je to u interesu? Sovjetski sistem ne može da se služi takvim metodama. Uostalom, u istrazi, pod mukama se može i priznati, ali na suđenju se može reći istina. Oni su priznali zločine u sudnici. Znali su da za takve zločine slijedi smrtna kazna, zašto su ih priznavali, ako nije istina?

- Ako je sve istina, kako je moguće da tako okorjeli zločinci budu tolike decenije u samom vrhu Partije? Šta je s boljševičkom budnošću?

- Prvo, ovi su ljudi već od ranije bili kritikovani zbog skretanja. Trpjelo ih se. Dokaz velikodušnosti i strpljivosti Partije. Drugo, oni su se vješto kamuflirali. U krajnjoj liniji sve se objašnjava kapitalističkim okruženjem i nastojanjem kapitalizma da na sve načine napakosti Sovjetskom Savezu. Uspjelo mu je da ih blagovremeno, još 1917. godine, zavrbuje kao agente. Ništa čudno u tome.

- Ako je to moguće, gdje je onda kraj izdaji? Ko garantuje da ih nema još takvih? Kakva je onda stvarna čvrstina sovjetskog sistema?

- Djelovanje zločinaca je upravo dokaz čvrstine sovjetskog sistema. Uspjesi socijalističke izgradnje, a ne slabosti, su ih izazvali da isplove na površinu i da se aktiviraju.

I tako dalje itd.

Vjerovati u pravednost moskovskih presuda nije bilo strašno. Biti naivan i glup - nije strašno. Strašno je kada se na glupost nadoveže politički interes. Nad jugoslavenskim komunistima je u ono doba lebdio fantom trockizma i »trockizma«. Svaka pomisao da u Sovjetskom Savezu nije sve u najboljem redu bila je potiskivana kao trockistička. Biti označen kao trockista značilo je u najmanju ruku biti žigosan kao devijant, ako ne i kao direktno povezan sa policijom. Tako smo, u ime političke monolitnosti između nas, onemogućavali bilo kakvu kritičku misao. Opet je slijedio unutrašnji dijalog.

- Ako dopustiš sumnje, gdje im je kraj?

- Put ka istini vodi preko sumnje. Nijedna istina ne može da naškodi socijalističkom pokretu. Iluzije i laži se dugoročno osvećuju.

- Svaka istina treba da ima svoj istorijski opravdan trenutak. Ne može se prihvatiti apsolutna istinoljubivost.

O tome se nije moglo javno raspravljati, a da se ne ispadne kolebljivac, intelektualistički smušenjak.

Rekoh maloprije da je jedan od motiva mog opredjeljenja za studentski revolucionarni pokret bila i želja da »pobjegnem od politike u ljudskost«. Stvarno, politika građanskog društva pružala je odvratnu sliku. Bilo je to tipično politikantstvo, politikarenje, politmaheraj. U prvom planu samo riječi i riječi, velike »nacionalne« fraze, demagoška obećanja, a u pozadini podvale, spletke, neprestane pljačkaške i korupcionaške afere i vrhunac svega, izdaja zemlje.

Moja predstava o *našoj* politici (kakva bi trebalo da bude) nije se u biti razlikovala od stvarnosti na koju sam naišao među studentima-komunistima i u njihovom ponašanju prema vanjskom svijetu. Našu političku djelatnost sam shvatio i doživio kao put ka slobodi, kao neodvojivi dio našeg cjelokupnog pogleda na svijet i na buduće društvo, pa, ako su u tome pogledu na svijet bile sadržane i takve kategorije kao što su naučna istina, moral i čovjekoljublje, onda one treba da budu zastupljene i u našoj svakodnevnoj politici. Nismo mogli narodu dočaravati viziju socijalizma, kao najpravednijeg društvenog poretka, a da se prema istome tom narodu ponašamo neljudski, da ga svjesno zavaravamo,

da se služimo prljavim politikantskim trikovima. Doduše, ja se sjećam da sam svojim seljacima pripovijedao kako je u Sovjetskom Savezu odgajena pšenica koja daje klasje veliko kao klip kukuruza (bilo je to baš u vrijeme kada se tamo patilo od gladi), ali te laži bile su rezultat uvjerenja da je sve to istina.

Nikad nisam bio pristalica shvatanja da su radi postizanja »viših« ciljeva dozvoljena sva sredstva. Veliki, budući cilj treba da bude stalno prisutan već u sredstvu, on mora da se ostvaruje već danas u »malome«, prije svega u odnosu među samim komunistima, a još više u njihovom ponašanju prema narodu. Ne može se humanizacija međuljudskih odnosa metafizički »zamišljati«, odnosno odlagati za buduća vremena tj. tek kad budu izmijenjeni tako zvani proizvodni odnosi. Ne može se prljavština sredstava opravdati čistotom cilja. Ne znam da li je svjetski komunistički pokret i danas do kraja shvatio i prihvatio ovu istinu, i da li je do kraja uvidio koliku štetu je nanio socijalizmu, služeći se tu i tamo sredstvima koja su ogorčila i demoralisala ljude. Bez ljudi i protiv volje ljudi moguće je mnogošta napraviti, ali izgraditi socijalizam sigurno ne.

Pripadao sam generaciji koja je smatrala da je politički rad u narodu najviša obaveza svakog komunista. Bilo je to ujedno i protiv-stav salonskom mudrovanju. Nisam onda znao za tumačenje da je politika u svojoj suštini »vladanje nad čovjekom« i jedan od oblika čovjekove alijenacije. To vrijedi, ali ne mora da vrijedi u apsolutnom smislu, čak ni u klasnom društvu. Politički rad je za mene dobrovoljno ispoljavanje vlastite humane samosvjesti, a ne moranje. Sve je i onda bivalo ocjenjivano i sa političkog stanovišta, sve je bilo usredsređeno ka našem političkom uspjehu u masama, ali ja nisam bio sasvim uvjeren da je iz »političkih razloga« korisno da se pred narodom i članstvom Partije sakrivaju neke istine koje su trenutno neprijatne, ali i te kako relevantne za te subjekte. Nisam bio pristalica taktike da se sofistikom, u ime »političke« potrebe, dokazuje neistina, i kad se vidi gdje je istina! Posljedice naknadnih saznanja se obično osvećuju. Nisam smatrao da politika treba ikad da postane univerzalni posrednik i svemoćni inspektor svakog gesta i svakog doživljaja u međuljudskim odnosima. Omne humanum mihi alienum puto¹⁴ - tako misle totalni politikanti. I najordinarnije matematičke istine mogu da izgube svoju vrijednost na fonu »politike«. Ako mi politički ne konvenira, neću dopustiti ni da je dva puta dva četiri, a onoga ko tako tvrdi oglašiću za jeretika. Čitava ljudska istorija sve do najnovijih dana je puna takvih apsurdna. Malih i džinovskih. Za vrijeme ustanka u Varšavi 1944. godine izginulo je 200.000 Varšavljana. Onolika pogibija hrabrih patriota je u jezivoj nesrazmjeri sa rezultatima ustanka. Zašto? Zato što se između hrabrih i okupatora ispriječila »politika«. Blago okupatorima. Politika na lijevoj i politika na desnoj obali Visle. Na lijevoj obali je politika »reakcionarnih krugova« digla narod na ustanak, »egoistički« i »bez dogovora« sa desnom obalom, gdje su stajale do zuba naoružane sovjetske armije i predstavnici »poljske ljevice«. Ali, kakva je to »politika« na desnoj obali koja mirno posmatra puna šezdeset i tri dana kako u Varšavi tutnji okršaj, kako lete čitavi gradski blokovi u vazduh?¹⁵ Zašto ne pritiče u pomoć? Zar samo zato što je ustanak izbio

¹⁴ Sve što je ljudsko, strano mi je.

¹⁵ Zar nam se geografski pojmovi desne i lijeve obale Visle ne podudaraju tragično sa istinskim karakterom politike koja je na njima vođena?

bez njihova znanja i odobrenja? Zar je bilo bitno to što na čelu ustanka stoje »reakcionarne snage«? Zar nije bitnija činjenica da ustanak traje, da patrioti ginu, da desetine hiljada Varšavljana pružaju neocjenjivu pomoć sovjetskim armijama za forsiranje Visle? Kakva »dogovaranja« su još potrebna, ako je ustanak već tu? Sto bi na to odgovorio Lenjin? Sumrak prave politike, sumrak morala, sumrak čovječnosti, sumrak teorije o opštenarodnom ustanku, sumrak i same školske strategije? Da, neka sumrak pokrije cijeli svijet, samo neka »politika« blista.

Meni je i onda i danas sasvim bliska Lenjinova teza o profesionalnim revolucionarima, o Partiji koja će sadržavati jezgro, sazdano od profesionalnih revolucionara. Ja sam Partiju i zamišljao slikovito: kao klin-probojac, čiji vrh je saliven od najtvrđe kovine, od komunista-boljševika, koji su posvećeni samo partijskom radu, koji vladaju ne samo teorijskim znanjem nego i vještinom revolucionarnog zanata. Revoluciji su neophodni takvi kadrovi. Pogotovo u vrijeme ilegalnosti kad se treba zaštititi od »provala« i prekidanja kontinuiteta. Mogu da kažem da u tom pogledu nisam nikada bio opterećen »manjševičkim« zabludama. Staviše, iako nisam imao ni najmanjih ambicija da postanem profesionalni revolucionar, ja sam u svojoj skojevskoj mašti uzdizao te ljude na pijedestal idola. Kao što oni daju Revoluciji »sve od sebe«, tako i njima, logično, sljeduje sve što im treba, sve ovozemaljsko, ni u čemu ne smiju da oskudijevaju samo da bi što bolje obavili svoju misiju. Njihov život u »dubokoj ilegalnosti«, nepoznat i nedostupan nama običnim članovima, bijaše obavijen oreolom apsolutno privlačne romantike. Da je već u takvom položaju profesionalnog revolucionara sadržana i klica njegovog raspadanja (odvajanje od ljudi i revolucionarnih tokova, frazerstvo, sektaštvo, navika na privilegije, nedostupnost kontroli i kritici, frakcionaštvo), sve je to već dobro znano, ali u ono doba ja lično nisam se sretao s takvima.

Nisam se, dakle, ni u ono doba suprostavljao ideji profesionalnog revolucionara, ali mi je, ipak bila bliža druga ideja: ako je politički rad glavni smisao postojanja svih nas, onda se u takvom radu mora angažovati svaki komunista, a ne samo profesionalno posvećeni i specijalizovani »vrh klina«. Tek mnogo godina kasnije došla mi je do saznanja Lenjinova misao kako će u socijalizmu morati i moći da se bavi politikom »svaka kuvarica«. Moje iskustvo iz studentskih vremena, kao i brojni primjeri iz savremene jugoslavenske prakse, potvrđuju realnost te mogućnosti. Nije neizbježno ni to da se profesionalni političar u socijalizmu izrodi u anti-kuvaricu, da doživi sudbinu da ga narod krsti imenima uzetim iz svoje tragično bogate antipolitikantske leksike: maher, drmtor, budža, mutivoda, prevrtan, vrdalama, presaldumac, lisac, filadelfija, pelivan, lakrdijaš, slugeranja, liziguz, udvorica, podrepaš itd. Nije neizbježno da profesionalni političar postane vlastoljubiv i da na putu ka vlasti podmeće drugima nogu, izmišlja grijeha drugima, a svoje krije, da se izražava u rebusima, prevodi žedne preko vode itd. Hercen je zapisao da je dolaskom Nikolaja I. — despota — zavlдалo vrijeme kad su se pojavili »fanatici ropstva i podlosti«. Koje li sreće što vjerujemo da su ta vremena daleko iza nas.